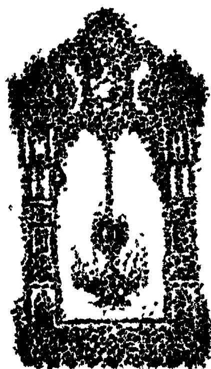
બુદ્ધ અને મહાવીર

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

હકીકત

આ લેખોને હું નિસ્સંકોચપણે છાપવાની પરવાનગી નથી આપી શકતો. છાપવાની કળાથી પાંડિત્ય અને ભૌતિક વિજ્ઞાન વધ્યાં છે એ હું ના પાડી શકું નહિ, પણ સદ્‌વિદ્યા વધી જ છે એમ મારી ખાત્રી નથી થઇ; નથી જ વધી, એમ પણ મારો અનુભવ હોત, તો પુસ્તક ન જ છાપવું એ નિર્ણય ઉપર હું આવત.

પુસ્તક લખવા અને છપાવવાની પ્રવૃત્તિ કરનારમાં કાંઇક જ્ઞાનની ઇચ્છા અથવા તેનો મદ કે અહંકાર હોય જ. અને મદ કે અહંકારમાં લખાયલાંમાં પૂર્ણપણે સત્ય ન હોવાનો, અથવા સત્યની એક જ બાજુને અતિભાર આપવાપણાનો

દોષ રહ્યો જ છે. પૂર્ણ સત્ય લખી શકાતું જ નથી, એટલે તેટલા દોષમાંથી ટળી શકાય એમ નથી. પણ સત્યની એક જ બાજુને અતિભાર આપવાથી કોઈકની હિંસા થવાની પણ ભીતિ રહે છે. અને એ ભીતિ પણ પુસ્તકને છપાવવામાં સંકોચ આણે છે.

તેથી આ પુસ્તકમાં જે જે કાંઈ નવા વિચારો છે તેને માંડવામાં મેં મારી શક્તિ અને દૃષ્ટિ પ્રમાણે અત્યંત કાળજી તો લીધી જ છે, છતાં આ લેખોથી કોઇની શુભ શ્રદ્ધાઓનું એવી રીતે ખંડન ન થાઓ, કે જેથી એક નજીવી શુભ વસ્તુમાં પણ એને નાસ્તિક ભાવ ઉત્પન્ન થાય. કોઇનો અધોગતિ કરનારો બુદ્ધિભેદ ન થાઓ. જે માર્ગ પોતાનું અત્યંત કલ્યાણ મનાયું હોય તે માર્ગને બુદ્ધિપૂર્વક વિશેષ સારો માર્ગ દેખાયા વિના છોડવાની પ્રવૃત્તિ ન થાઓ. એવું એક પણ વાક્ય આ દોષો ઉત્પન્ન કરે એવું છે એમ જેને લાગે તે જો કૃપા કરી મને જણાવશે, તો હું એનો વિચાર કર્યા વિના નહિ રહું.

આટલો દોષ થયા વિના કોઇની અંધશ્રદ્ધાને ધક્કો પહોંચે, અને એના દૃષ્ટિબિંદુને નવું વળણ મળે એ ઇષ્ટાપત્તિ જ છે. આપત્તિ એટલા માટે

કહું છું કે એક ભાવનામાંથી બીજી ઉચ્ચતર ભાવનામાં પહોંચવાનો માર્ગ અત્યંત કષ્ટ ભોગવાવનારો છે. બુદ્ધિને એક નવી વસ્તુ સત્ય તરીકે સમજાય, અને તેમાં મન, વાણી અને શરીરથી નિષ્ઠા થાય એ બેની વચ્ચે લાંબો કાળ જાય છે. અને એ કાળ પૂર્વ માનસિક સંસ્કારો અને નવીન સંસ્કારો વચ્ચેના ઝગડા લડવામાં વીતે છે. એ લડાઇનું દુઃખ રણસંગ્રામના દુઃખ કરતાં યે વિશેષ તીવ્ર હોય છે. પણ એ દુઃખ ભોગવ્યા વિના છુટકો જ થતો નથી. પ્રસૂતિની પીડા જાણ્યા વિના બાળકનું મુખ માતા જોઇ શકતી જ નથી; જેટલું પૂર્વારોગ્ય સારું એટલી એ પીડા ઓછી એટલું જ. તેમ કોઇનો ઝગડો દીર્ઘકાળ ચાલે, કોઇને ટુંકો સમય પણ ઝગડો લીધે જ છુટકો. ઉન્નતિની તીવ્ર ઇચ્છા રાખનાર પુરુષને એ યુદ્ધ માટે આવશ્યક ધૈર્ય મળી રહે છે, એ જ મનુષ્યને મળેલી શુભ સામગ્રી છે. એ વેદના કરાવવામાં હું નિમિત્તભૂત થાઉં, તેયુચે મને દુઃખ લાગે છે; પણ એ વિષે નિરુપાય છું. એ દુઃખને તીવ્રપણે અનુભવી ગયેલાનો એની સાથે સમભાવ રહેલો છે એટલું જ એને હું આશ્વાસન આપી શકું.

આથી કરીને મારી ઇચ્છા પણ જણાવી દઉં. આ પુસ્તકની હજારો નકલો ખપી જાય, અને એની આવૃત્તિઓ કાઢતાં છાપખાનાવાળાઓ થાકે જ નહિ, એ ઉપરથી હું એ પુસ્તકની પ્રજાએ કરેલી કિંમ્મતનો આંક નથી બાંધતો. હું કેટલાં પુસ્તકો કબાટમાં ભરૂં છું, કેટલાં ઉપર આંખો દોડાવી જાઉં છું, કેટલાંને સ્મૃતિપટમાં કેટલોક સમય સુધી ઉતારી રાખું છું અને કેટલાંને જીવન સાથે વણી નાંખું છું, તે જાણું છું. જેટલાં હૃદયમાં કોઈ પુસ્તકના ભાવો કોતરાઇ જાય છે એટલી જ એની નકલો ખપી જાય છે એમ હું માનું છું. બીજી નકલોનો ઉઠાવ લોકોનાં કબાટોને કાગળોથી ભરવાવાળો અને છાપખાનાંવાળાની તિજોરીને નોટોથી ભરવાવાળો હોઇ, અને કદાપિ આંખો અને સ્મૃતિને પણ ભાર રૂપ હોઇ, તેની મને કિમ્મત નથી લાગતી.

જે ભાવનાઓથી પ્રેરાઇને આ લખ્યું છે તથા જે ભાવનાઓથી પ્રેરાઇને આ ચરિત્ર–નાયકોની જીવન–લીલા રમાઇ ગઈ તે ભાવનાઓનો ઉત્કર્ષ થાઓ. ॐ शान्तिः

સત્યાગ્રહાશ્રમ
સાબરમતી } કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

પ્રસ્તાવના

આ નાનકડી પુસ્તકમાળામાં કેટલાક અવતારી પુરુષોનો ટુંકો જીવનપરિચય કરાવવા ધાર્યું છે. આ પરિચય કરાવવામાં જે દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે એ વિષે બે શબ્દ લખવા આવશ્યક છે.

અવતારી પુરુષ એટલે શું ? આપણે હિન્દુઓ માનીયે છીયે કે જ્યારે પૃથ્વી પરથી ધર્મનો લોપ થાય છે, અધર્મ વધી પડે છે, અસુરોના ઉપદ્રવથી સમાજ પીડાય છે, સંતતાનો તિરસ્કાર થાય છે, નિર્બળનું રક્ષણ થતું નથી, ત્યારે પરમાત્માના અવતારો પ્રકટ થાય છે. પણ અવતારો કેવી રીતે પ્રકટ થાય છે, એ પ્રકટ થાય ત્યારે એમને કેવે લક્ષણે ઓળખવા અને એમને ઓળખીને અથવા

એમની ભક્તિ કરીને આપણા જીવનમાં કેવા ફેરફાર કરવા એ જાણવું જરૂરનું છે.

સર્વત્ર એક પરમાત્માની શકિત–સત્તા–જ કાર્ય કરી રહી છે. મારામાં–તમારામાં–સર્વેમાં એક જ પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો છે. એની જ શકિતથી સર્વેનું હલન–ચલન–વલણ છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ઈશુ વગેરેમાં પણ એ જ પરમાત્માની શકિત હતી. ત્યારે આપણામાં અને રામ કૃષ્ણાદિકમાં શો ફેર ? એ પણ મારા–તમારા જેવા જ મનુષ્ય દેખાતા હતા; એમને પણ મારી–તમારી માફક દુઃખો વેઠવાં પડયાં હતાં અને પુરુષાર્થ કરવો પડયો હતો; છતાં આપણે એમને અવતાર શા માટે કહીયે છીયે ? હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છતાં શું કામ આપણે એમને પૂજીયે છીયે ?

'આત્મા સત્યકામ–સત્યસંકલ્પ છે' એવું વેદવચન છે. જે આપણે ધારીયે, ઇચ્છીયે તે પ્રાપ્ત કરી શકીયે એવો એનો અર્થ થાય છે. જે શક્તિને લીધે આપણી કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે એને જ આપણે પરમેશ્વર–પરમાત્મા–બ્રહ્મ–કહીયે છીયે. જાણેઅજાણે પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિનું આલમ્બન–શરણ–લઇ આપણે જે સ્થિતિમાં આજે

છીયે તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે; અને ભવિષ્યમાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશું તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઇને કરીશું. રામ-કૃષ્ણે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઇ સર્વેશ્વરપદ- અવતારપદ- પ્રાપ્ત કર્યું હતું; હવે પછી જે અવતારો થશે તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઇને. આપણામાં અને એમનામાં ફરક એટલો કે આપણે મૂઢપણે—અજાણ-પણે એ શક્તિનો ઉપયોગ કરીયે છીયે; એમણે બુદ્ધિપૂર્વક—શક્તિને પૂર્ણપણે ઓળખીને—એનું અવલમ્બન લીધેલું.

બીજો ફરક એ કે આપણે આપણી ક્ષુદ્ર વાસનાઓને તૃપ્ત કરવા પ્રભુનો ઉપયોગ કરીયે છીયે. અવતારી પુરુષની આકાંક્ષાઓ, એમના આશયો મહાન અને ઉદાર હોય છે; એને જ માટે એ આત્મબળનો આશ્રય લે છે.

ત્રીજો ફરક એ કે સામાન્ય જનસમાજ મહાપુરુષોનાં વચનોને અનુસરનારો અને એમના આશ્રયથી તથા એમના ઉપરની શ્રદ્ધાથી પોતાનો ઉદ્ધાર માનનારો હોય છે. જુનાં શાસ્ત્રો એ જ એમનો આધાર હોય છે. અવતારી પુરુષો કેવળ શાસ્ત્રોને અનુસરનારા નથી હોતા; એ શાસ્ત્રોના રચનારા

અને ફેરવનારા પણ થાય છે. એમનાં વચનો એ જ શાસ્ત્ર થાય છે અને એમનાં આચરણો એ જ અન્યને દીવાદાંડી રૂપ થાય છે. એમણે પરમ-તત્ત્વ જાણી લીધું છે. એમણે પોતાનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ કર્યું છે. એવા સજ્ઞાન, સવિવેક અને શુદ્ધ ચિત્તને જે વિચાર સૂઝે, જે આચરણ યોગ્ય લાગે તે જ સચ્છાસ્ત્ર, તે જ સદ્ધર્મ. કોઈ પણ બીજાં શાસ્ત્રો એમને બાંધી શકતાં નથી કે એમના નિર્ણયમાં ફરક પાડી શકતાં નથી.

આપણે આપણા આશયોને ઉદાર બનાવીયે, આપણી આકાંક્ષાઓને ઉચ્ચ બાંધીયે અને પ્રભુની શક્તિનું જ્ઞાનપૂર્વક અવલમ્બન લઈયે, તો પ્રભુ આપણામાં યે અવતાર રૂપે પ્રકટ થવા મહેર કરે. વીજળીની શકિત ઘરમાં ગોઠવાયેલી છે; એનો ઉપયોગ આપણે એક ક્ષુદ્ર ઘંટડી વગાડવામાં કરી શકીયે, તેમજ તે વડે દીવાની પંકિતથી આખા ઘરને શણગારી શકીયે. તે જ પ્રમાણે પ્રભુ આપણા પ્રત્યેકના હૃદયમાં વિરાજી રહ્યો છે; એની સત્તા વડે આપણે એક ક્ષુદ્ર વાસનાની તૃપ્તિ કરી શકીયે, અથવા મહાન અને ચારિત્રવાન થઇ સંસારને તરી જઈયે અને બીજાને તારવામાં મદદગાર થઈયે.

અવતારોએ પોતાની રગેરગમાં અનુભવાતા પરમાત્માના બળથી પવિત્ર થવા, પરાક્રમી થવા, પરદુઃખભંજન થવા ચાહ્યું. એમણે એ બળ વડે સુખદુઃખથી પર, કરુણહૃદયી, વૈરાગ્યવાન, જ્ઞાનવાન અને પ્રાણીમાત્રના મિત્ર થવા ઇચ્છયું. સ્વાર્થના ત્યાગથી, ઇંદ્રિયોના જયથી, મનના સંયમથી, ચિત્તની પવિત્રતાથી, કરુણાની અતિશયતાથી પ્રાણીમાત્ર તરફના અત્યન્ત પ્રેમથી, બીજાનાં દુઃખોનો નાશ કરવા પોતાની સર્વ શકિત અર્પણ કરવા માટેની નિરન્તર તત્પરતાથી, પોતાની અત્યંત કર્તવ્યપરાયણતાથી, નિષ્કામતાથી, અનાસકિતથી અને નિરહંકારીપણાથી, ગુરુજનોને સેવી તેમના કૃપાપાત્ર થવાથી એ અવતારો ગણાયા, મનુષ્યમાત્રને પૂજનીય થયા.

આપણે ધારીયે તો આપણે પણ એવા પવિત્ર થઇ શકીયે, એવા કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકીયે, એટલી કરુણાવૃત્તિ કેળવી શકીયે, એવા નિષ્કામ, અનાસકત અને નિરહંકારી થઈ શકીયે. એવા થવાનો આપણો નિરન્તર પ્રયત્ન રહે એ જ અવતારોની ભકિત કરવાનો હેતુ. જેટલે અંશે આપણે એમના જેવા થઇયે તેટલે અંશે જ આપણે

એમનું અક્ષરધામ મેળવ્યું કહેવાય. જો આપણો એમના જેવા થવા પ્રયત્ન ન હોય તો આપણે કરેલું એમનું નામસ્મરણ પણ વૃથા છે, અને એ નામ-સ્મરણથી એમની સમીપ જવાની આશા રાખવી પણ વૃથા છે.

ત્યારે આપણે પરમેશ્વરની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી ? આપણા જન્મથી આપણો પહેલો સંબંધ માતા જોડે થાય છે, બીજો પિતા સાથે છે, ત્રીજો બંધુઓ જોડે છે, ચોથો ગુરુ સાથે થાય છે અને પાંચમો મિત્રનો છે. આપણે વિવાહિત હોઇયે તો આપણો સંબંધ પત્ની જોડે થાય અને કુટુંબી હોઇયે તો બાળકો સાથે પણ બંધાય.

તે માટે આપણે પ્રથમ પ્રભુનું માતાપિતા તરીકે ધ્યાન ધરીયે અને સાથે સાથે આપણા પ્રત્યક્ષ માતાપિતાને પ્રભુ ગણી તેમની એક-ચિત્તે સેવા કરીયે તો આપણામાં આદર્શ પુત્રના ગુણો ઉતરે અને સાથે સાથે આદર્શ માતાપિતાના ગુણોનું ધ્યાન થઇ જાય. જે ગુણોનું ધ્યાન થાય તે ગુણો પણ આપણામાં ઉતરે જ, એટલે માતા-પિતાનો વાત્સલ્યગુણ આપણામાં આવતો જ રહે.

આપણે પ્રભુનું બંધુ તરીકે ધ્યાન ધરીયે અને બંધુની પ્રભુ પ્રમાણે સેવા કરીયે તો આપણે લક્ષ્મણ અને ભરતની બંધુભક્તિ પ્રાપ્ત કરીયે અને રામનો બંધુપ્રેમ સહજ આવી જાય.

એ જ પ્રમાણે પ્રભુની મિત્ર તરીકે, ગુરુ તરીકે વગેરે ઉપાસના કરવી ઘટે, અને એ ઉપાસના પ્રત્યક્ષ મિત્ર, ગુરુ ઇત્યાદિકમાં ઉતારવી ઘટે.

પત્ની પરની આપણી પવિત્ર દૃષ્ટિ તો મિત્ર તરીકે જ હોય, એટલે મિત્રભાવનાને વધારવી એ જ પત્નીવ્રત ગણાય. પુત્રભાવનાનો વિસ્તાર શિષ્યમાં થાય, બંધુભાવનાનો મનુષ્યમાત્રમાં, માતાપિતાનો વડીલો પ્રત્યે. આપણી પરમેશ્વર પ્રત્યેની ભાવના પ્રત્યક્ષ મનુષ્યમાં ન ઉતરે તો એ ભક્તિ જડ જ છે.

એક જ ચેતવણી આ ઉપાસનાવિધિમાં આપવી ઘટે છે. રામ-કૃષ્ણ જેવા થવું એટલે રામ-કૃષ્ણની કીર્તિના ઇર્ષ્યાળુ થવું એમ નહિ. આપણા ઉપર કોઇ વાલ્મીકિ કે વ્યાસ કાવ્ય કરે, આપણી મૂર્તિઓ ઘેર ઘેર પૂજાય, આપણા નામના સંપ્રદાયો ચાલે, આપણી જય બોલાતી રહે, એવી જો આપણે આકાંક્ષા ધરી તો રામ-કૃષ્ણ જેવા કદી થવાશે નહિ.

પ્રસ્તાવના

આ જીવન-પરિચય વાંચી, વાંચનાર અવતારોને પૂજતો થાય એટલું બસ નથી. એ અવતારોને પારખવા શક્તિમાન થાય અને અવતારો જેવા થવા પ્રયત્નશીલ થાય તો જ આ પુસ્તક વાંચવાનો શ્રમ સફળ થયો ગણાશે.

છેવટમાં એક વાક્ય લખવું ઘટે છે. આમાં જે કાંઇ નવું છે તે વિચારો મને પ્રથમ સૂઝ્યા છે એમ નથી કહી શકતો. મારા જીવનના ધ્યેયમાં તથા ઉપાસનાના દૃષ્ટિબિન્દુમાં પરિવર્તન કરી નાખનાર, મને અંધારામાંથી અજવાળામાં લઈ જનાર મારા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ જ મારે નામે બોલે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. છતાં એમાં જે ખામી હોય તે મારા જ વિચાર અને ગ્રહણશક્તિની સમજવી.

રામ અને કૃષ્ણના લેખો માટે હું રા. બા. ચિન્તામણ વિનાયક વૈદ્યનાં એ અવતારોનાં ચરિત્રોના ગુજરાતી અનુવાદકોનો અને બુદ્ધદેવના ચરિત્ર માટે શ્રી. ધર્માનંદ કોસમ્બીના 'બુદ્ધલીલા-સારસંગ્રહ' અને 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ' નો ઋણી છું. મહાવીરની વસ્તુ બહુધા હેમાચાર્ય કૃત 'ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષ'ને આધારે છે અને ઈશુ માટે 'બાઇબલ'નો ઉપયોગ કર્યો છે.

રામનવમી }
સં. ૧૯૭૯ } કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

તારણ

બુદ્ધ

મહાવીર

연보

મહાભિનિષ્ક્રમણ

જન્મ

૧ આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિમાલયની તળેટી આગળ ચમ્પારણ્યની ઉત્તરે નેપાળની તરાઈમાં કપિલવસ્તુ નામે એક નગરી હતી. [1]શાકય કુલના શુદ્ધોદન રાજાની એ રાજધાની હતી. શુદ્ધોદન [1]ગૌતમવંશની માયાવતી અને મહાપ્રજાપતિ નામે બે બહેનો જોડે પરણ્યો હતો. માયાવતીને પેટે એક પુત્રનો જન્મ થયો, પણ તેના જન્મ પછી સાત દિવસમાં જ તે પરલોકવાસી થઈ અને તેને ઉછેરવાનો ભાર મહાપ્રજાપતિ ઉપર પડ્યો.

---

૧ આ કારણે બુદ્ધ શાકય અને ગૌત્તમ મુનિના નામે પણ ઓળખાય છે.

એણે બાળકને પેટના દીકરા પ્રમાણે ઉછેર્યો અને એ બાળકે પણ એને સગી માતાની જેમ ચાહી.

નામ

૨ કહેવાય છે કે આ બાળકનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડવામાં આવ્યું હતું. કેટલાકને આ વિષે શંકા છે, પણ એનું બીજું કોઈ નામ હતું એમ જણાયું નથી, માટે આપણે એને સિદ્ધાર્થને નામે ઓળખવામાં હરકત નથી.

સુખોપભોગ

૩ બાપને એકનો એક ખોટનો છોકરો, તેથી એણે સિદ્ધાર્થને અતિ લાડમાં ઉછેર્યો. એણે રાજકુમારને છાજે એવી એને કેળવણી આપી ખરી, પણ સાથે સાથે સંસારના વિલાસો પૂરા પાડવામાં યે મણા રાખી નહિ. યશોધરા નામે એક ગુણવાન કન્યા જોડે એનું લગ્ન થયું હતું અને રાહુલ નામે એક છોકરો એને પેટે થયો હતો. પોતાના ભોગોનું વર્ણન સિદ્ધાર્થે આ પ્રમાણે આપેલું છે:—

"હું બહુ સુકુમાર હતો. મારા સુખ માટે મારા પિતાએ તળાવ ખોદાવી તેમાં વિવિધ પ્રકારની કમલિનીઓ વાવી હતી. મારાં વસ્ત્રો રેશમી હતાં. ટાઢ તાપની મારા ઉપર અસર ન થાય એટલા માટે

મારા સેવકો મારી ઉપર શ્વેત છત્ર ધરતા. શીયાળા માટે, ઉનાળા માટે અને ચોમાસા માટે મારા જુદા જુદા ત્રણ રાજમહેલ હતા. જ્યારે હું ચોમાસા માટે બાંધેલા મહેલમાં રહેવા જતો ત્યારે ચાર મહિના સુધી બહાર ન નીકળતાં, સ્ત્રીઓનાં ગીત અને વાદ્ય સાંભળી કાલક્રમણ કરતો. બીજાઓને ત્યાં સેવકોને હલકા પ્રકારનું અન્ન અપાતું, પણ મારે ત્યાં મારાં દાસદાસીઓને ઉત્તમ ભાત અપાતો હતો. ”

વિવેક

૪ આ રીતે એનો યુવાકાળ ચાલ્યો જતો હતો. પણ આટલા એશઆરામમાં યે સિદ્ધાર્થનું ચિત્ત ચોકસ હતું. બાળપણથી જ એ વિચારશીલ અને એકાગ્ર ચિત્તવાળો હતો. જે નજરે પડે તેનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું અને એની ઉપર અત્યન્ત વિચાર કરવો, એવો એનો સહજ સ્વભાવ હતો. સદૈવ વિચારમાં જાગ્રત રહ્યા વિના કયા પુરુષે મહત્તા મેળવી છે? અને કયો પ્રસંગ એવો તુચ્છ હોઇ શકે કે જે સદૈવ વિચારશીલ પુરુષના જીવનમાં અદ્ભુત ફેરફાર કરી મુકવા સમર્થ ન થાય? *

* પાછળ ‘સિદ્ધાર્થનો વિવેક’ એ નોંધ જુઓ.

૫ સિદ્ધાર્થ જુવાની કેવળ ભોગવતો જ ન હતો, પણ જુવાની એટલે શું, તેના આરંભમાં શું અને અન્તમાં શું, એ વિચારતો પણ હતો. એશઆરામ ભોગવતો હતો એટલું જ નહિ, પણ એશઆરામ એટલે શું, એનું સુખ કેટલું, એમાં દુઃખ કેટલું, એ ભોગનો સમય કેટલો, એનો વિચાર પણ કરતો હતો. એના વિચારો આ પ્રમાણે હતાઃ—

વિચારો

"આવી સંપત્તિનો ઉપભોગ લેતાં લેતાં મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે અવિદ્વાન્ સામાન્ય મનુષ્ય પોતે ઘડપણના સપાટામાં આવવાનો છે તોપણ ઘરડા માણસ તરફ જોઈ કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું ઘડપણના ફાંસામાં ફસાવાનો છું, માટે જો સામાન્ય મનુષ્યની જેમ જરાગ્રસ્ત માણસથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરૂં તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારને લીધે મારો જુવાનીનો મદ સમૂળગો જતો રહ્યો.

અવિદ્વાન્ સામાન્ય મનુષ્ય પોતે વ્યાધિના સપાટામાં સપડાવાનો છે છતાં વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્ય તરફ જોઈને કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે

છે! પરંતુ હું જાતે વ્યાધિના સપાટામાંથી છૂટ્યો નથી, અને વ્યાધિગ્રસ્તથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો આરોગ્યમદ સમૂળગો જતો રહ્યો.

અવિદ્વાન્ સામાન્ય મનુષ્ય પોતે મરણધર્મી હોવા છતાં મૃત શરીર તરફ જોઈ કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું પણ મૃતધર્મી છું, છતાં સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે મૃતશરીર તરફ જોઇ કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરૂં તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો જીવિતમદ તદ્દન ગળી ગયો."

મોક્ષની જિજ્ઞાસા

૬ જેની પાસે ઘર, ગાડી, ઘોડા, પશુ, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, દાસ-દાસી વગેરે હોય તે આ જગતમાં સુખી મનાય છે. મનુષ્યનું સુખ આ વસ્તુઓને આધારે છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ સિદ્ધાર્થ વિચારવા લાગ્યો: "હું પોતે જરાધર્મી છતાં, વ્યાધિધર્મી છતાં, મરણધર્મી છતાં, શોકધર્મી છતાં, જરા, વ્યાધિ, મરણ અને શોકથી સંબંધ રાખનારી વસ્તુઓ ઉપર મારા સુખનો આધાર માની બેઠો છું એ ઠીક નથી."

જે પોતે દુઃખરહિત નથી, તેનાથી બીજાને સુખ કેમ થઇ શકે ? માટે જ્યાં જરા, વ્યાધિ, મરણ કે શોક ન હોય એવી વસ્તુની ખોળ કરવી યોગ્ય છે અને એનો જ આશ્રય લેવો જોઇએ.

વૈરાગ્યની વૃત્તિ

૭ આ વિચારમાં જે પડે તેને સંસારનાં સુખોમાં શો રસ લાગે ? જે સુખ નાશવંત છે, જેનો ભોગ એક ક્ષણ પછી જ કેવળ ભૂતકાળની સ્મૃતિરૂપ થઇ રહે છે, જે ઘડપણ, રોગ અને મરણને નજીક ને નજીક ખેંચી લાવે છે, જેનો વિયોગ શોકને કરાવવાવાળો છે, એ સુખ અને ભોગમાંથી એનું મન ઉદાસ થઈ ગયું. જેના ઘરમાં કોઈ પ્રિય મનુષ્ય દીવાળીને દહાડે 'હમણાં મરશે' એવી સ્થિતિમાં હોય, તેને તે દિવસે પકવાન્ન વહાલાં લાગે ? કે રાત્રે દીપાવલિ જોવા જવાની ઈચ્છા થાય ? તેમ સિદ્ધાર્થને દેહનું જરા, વ્યાધિ અને મરણમાં થનારૂં આવશ્યક રૂપાન્તર ક્ષણે ક્ષણે દેખાતું હોવાથી એને સુખોપભોગ તરફ કંટાળો આવી ગયો. એ જ્યાં ત્યાં એ વસ્તુઓને નજીક આવતી જોવા લાગ્યો અને તેથી પોતાનાં સગાંવહાલાં, દાસદાસી વગેરેને એ સુખની પાછળ જ વલખાં મારતાં જોઇ એનું

હૃદય કરુણાથી ભરાઇ જવા લાગ્યું. લોકો આવા જડ કેમ હશે? વિચાર કેમ કરતા નહિ હોય? આવા તુચ્છ સુખ માટે કેમ આતુર થતા હશે? પણ આ વિચારો ક્યારે કહી શકાય? એ સુખને બદલે બીજું કોઇક અવિનાશી સુખ બતાવી શકાય તો જ એ વાતો કાઢવી કામની છે. એ સુખ શોધ્યે જ છુટકો. પોતાના હિત માટે એ સુખ જ મેળવવું જોઇયે અને પ્રિય જનો ઉપર ખરૂં હેત બતાવવું હોય તોપણ અવિનાશી સુખ જ શોધવું જોઇએ.

મહાભિનિષ્ક્રમણ

૮ આવો વિચાર કરતાં કરતાં કેટલોક વખત ગયા પછી, જોકે તે વખતે સિદ્ધાર્થ (૨૯ વર્ષનો) જુવાન હતો, એનો એક પણ વાળ પાક્યો ન હતો, અને એનાં માબાપ એને પરવાનગી દેતાં ન હતાં, આંખોમાંથી નીકળતા અશ્રુપ્રવાહથી તેમના ગાલ ભીંજાઈ ગયા હતા, તોપણ તે શિરોમુંડન કરી, ભગવાં પહેરી, ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

સિદ્ધાર્થની કરુણા

૯ આમ સગાંસંબંધી, માતાપિતા, પત્નીપુત્ર વગેરેને છોડવામાં સિદ્ધાર્થ કાંઈ નિષ્ઠુર ન હતો. એનું હૃદય તો પારિજાતકથી પણ કોમળ થયું હતું. પ્રાણીમાત્ર

તરફ પ્રેમભાવથી છલકાતું હતું. જીવવું તો જગતના કલ્યાણને માટે જ એમ એને લાગવા માંડ્યું હતું. કેવળ પોતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એટલી જ ઇચ્છાથી એ ગૃહત્યાગ માટે પ્રેરાયો ન હતો, પણ જગતમાં દુઃખનિવારણનો કોઈ ઉપાય છે કે નહિ એનો શોધ આવશ્યક હતો, અને તેને માટે જે ખોટાં જણાયાં છે એવાં સુખનો ત્યાગ ન કરવો તે તો મોહ જ ગણાય એમ વિચારી સિદ્ધાર્થે સંન્યાસ-ધર્મ સ્વીકારી લીધો.

તપશ્ચર્યા

૧ ઘર છોડી સિદ્ધાર્થ દૂર નીકળી ગયા. ચમારથી લઇને બ્રાહ્મણ પર્યંત સર્વ જાતિના માણસો પાસેથી મેળવેલી ભિક્ષાને એક પાત્રમાં ભેગી કરીને તે ખાવા લાગ્યા. પહેલવહેલાં એને આમ કરવું બહુ જ આકરૂં લાગ્યું. પણ એણે વિચાર કર્યો, "અરે જીવ, તને કોઇએ સંન્યાસ લેવાની જબરદસ્તી કરી ન હતી. રાજીખુશીથી તેં આ વેષ લીધો છે; રાજસંપત્તિનો આનંદથી ત્યાગ કર્યો છે. હવે તને આ ભિક્ષાન્ન ખાવામાં શાનો કંટાળો આવે છે? મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભેદભાવ જોઇને તારૂં હૃદય ચીરાઈ જતું; પણ હવે તારી પોતાની ઉપર હીન જાતિના માણસનું અન્ન ખાવાનો

ભિક્ષાવૃત્તિ

પ્રસંગ આવતાં જ તારા મનમાં એ લોકો વિષે અનુકમ્પા ન આવતાં કંટાળો ઉત્પન્ન થયો! સિદ્ધાર્થ, છોડી દે આ નબળાઇ. સુગંધી ભાતમાં અને હીન લોકોએ આપેલાં આ અન્નમાં તને ભેદભાવ ન લાગવો જોઇએ. આ સ્થિતિ તું પ્રાપ્ત કરીશ તો જ તારી પ્રવ્રજ્યા સફળ થશે." આ પ્રમાણે પોતાના મનને બોધ આપી વિષમદૃષ્ટિના સંસ્કારોનો સિદ્ધાર્થે દૃઢતાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો. *

ગુરુની શોધ–કાલામ મુનિને ત્યાં

૨ હવે એ આત્યંતિક સુખનો માર્ગ બતાવનાર ગુરુને શોધવા લાગ્યા. પહેલાં એ કાલામ નામે એક યોગીના શિષ્ય થઈ રહ્યા. એણે પહેલાં સિદ્ધાર્થને પોતાના સિદ્ધાન્તો શીખવ્યા. સિદ્ધાર્થ એ શીખી ગયા અને એ વિષયમાં કોઈ પણ કાંઈ પૂછે તો બરાબર એના ઉત્તર આપી શકે તથા એની જોડે ચર્ચા કરી શકે એવા કુશળ થયા. કાલામના ઘણા શિષ્યો આ પ્રમાણે કુશળ પંડિતો થયા હતા, પણ સિદ્ધાર્થને કાંઇ આટલેથી સંતોષ થયો નહિ. એને કાંઇ અમુક સિદ્ધાન્તો ઉપર વાદવિવાદ કરવાની શક્તિ જોઇતી ન

---

* પાછળ 'સિદ્ધાર્થની ભિક્ષાવૃત્તિ' એ નોંધ જુઓ.

હતી. એને તો દુઃખનું નિવારણ કરવાનું ઓસડ જોઇતું હતું. એ કેવળ વાદવિવાદથી કેમ મળે ? તેથી એણે પોતાના ગુરુને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે "મને આપના સિદ્ધાન્તોની માત્ર સમજણ નહિ જોઇએ, પણ જે રીતે એ સિદ્ધાન્તો અનુભવાય તે રીત શીખવો." આ ઉપરથી કાલામમુનિએ સિદ્ધાર્થને પોતાનો સમાધિમાર્ગ બતાવ્યો. એ માર્ગની સાત ભૂમિકાઓ હતી. સિદ્ધાર્થે એ સાતે ભૂમિકા ઝટ ઝટ સિદ્ધ કરી. પછી એણે ગુરુને કહ્યું: "હવે આગળ શું ?" પણ કાલામે કહ્યું: "ભાઇ, આટલું જ જાણું છું. મેં જેટલું જાણ્યું તેટલું તેં પણ જાણ્યું છે; એટલે તું અને હું હવે સરખા થયા છીએ. માટે હવે આપણે બે મળીને આ મારા માર્ગનો પ્રચાર કરીએ." એમ કહી એણે પોતાના શિષ્યને ઘણું માન આપ્યું.

૩ પણ આટલેથી સિદ્ધાર્થને સંતોષ થયો નહિ. એણે વિચાર્યું કે "આ સમાધિથી* કેટલોક

અસંતોષ

વખત દુઃખનાં કારણોનો નાશ થશે, પણ તેનો સમૂળગો ઉચ્છેદ નાહ્ર થાય. માટે મોક્ષનો માર્ગ મારા ગુરુ કહે છે તેના કરતાં કાંઇક જુદો હોવો જોઇએ."

---

* પાછળ "સમાધિ" વિષે નોંધ જુઓ.

૪ આથી એણે કાલામનો આશ્રમ છોડયો અને ઉદ્રક નામે બીજા એક યોગીને ત્યાં ગયા.

આળી શોધ-ઉદ્રક મુનિને ત્યાં

એણે સિદ્ધાર્થને સમાધિની આઠમી ભૂમિકા બતાવી. સિદ્ધાર્થે એ પણ સિદ્ધ કરી, એટલે ઉદ્રકે એને પોતાના જેવો જ થયેલો કહી બહુ માન આપ્યું.

૫ પણ સિદ્ધાર્થને હજુ સંતોષ થયો નહિ. આથી પણ દુઃખરૂપ વૃત્તિઓને કેટલોક કાળ દબાવી

પુનઃઅસંતોષ

શકાય, પરંતુ સમૂળગો નાશ તો નહિ જ થાય.

૬ સિદ્ધાર્થને લાગ્યું કે હવે સુખનો માર્ગ એણે જાતે જ પ્રયત્ન કરીને શોધવો જોઈશે. એમ

આત્મપ્રયત્ન

વિચારી એ ફરતા ફરતા ગયા પાસે ઉરુવેલા ગામમાં આવ્યા.

૭ ત્યાં એણે તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે વખતમાં એમ મનાતું કે તપ એટલે ઉગ્રપણે શરીરનું

દેહદમન

દમન. એ પ્રદેશમાં ઘણા તપસ્વીઓ રહેતા હતા. એ સર્વેની રીત પ્રમાણે સિદ્ધાર્થે પણ ભારે તપ કરવા માંડ્યું. શિયાળામાં ટાઢ, ઉનાળામાં તાપ અને ચોમાસામાં વરસાદની ધારાઓ સહન કરી, ઉપવાસો કરી એણે શરીરને

અત્યંત કૃશ કરી નાંખ્યું. કલાકના કલાક સુધી શ્વાસોચ્છ્વાસને રોકી લઇ તે કાષ્ઠની માફક ધ્યાનસ્થ થઈ બેસતા. આથી એના પેટમાં ભયંકર વેદના અને શરીરમાં દાહ થતાં. એનું શરીર કેવળ હાડકાંનું ખોખું થઈ રહ્યું. છેવટે ઉઠવાની પણ એનામાં તાકાત ન રહી અને એક દિવસ મૂર્છાથી ઢળી પડ્યા, ત્યારે એક ભરવાડણે દૂધ પાઇ એને જાગ્રત કર્યા. પણ આટલું કષ્ટ વેઠતાં યે એમને શાન્તિ ન થઇ.

અન્નગ્રહણ

૮ સિદ્ધાર્થે દેહદમનનો પૂર્ણ અનુભવ લઇ લીધો અને જોયું કે કેવળ દેહદમનથી કૈશી પ્રાપ્તિ નથી. જો સત્યનો માર્ગ શોધવો હોય તો તે શરીરની શકિતનો નાશ કરીને તો ન જ મળી શકે એમ એને લાગ્યું. તેથી એણે પાછું અન્નગ્રહણ કરવા માંડ્યું. સિદ્ધાર્થની ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી કેટલાક તપસ્વીઓ એના શિષ્ય સમાન થઇ રહ્યા હતા. સિદ્ધાર્થને અન્ન લેતા જોઈ એમને એને માટે હલકો અભિપ્રાય બંધાયો. સિદ્ધાર્થ યોગભ્રષ્ટ થયા, મોક્ષને માટે નાલાયક થયા વગેરે વિચારો બાંધી એમણે એનો ત્યાગ કર્યો. પણ સિદ્ધાથને કેવળ સારપ–કીર્તિ મેળવવાં ન હતાં. એને તો સત્ય અને સુખ શોધવાં હતાં. એને વિષેના

અન્યના અભિપ્રાયો બદલાશે એ વિચારથી જે માર્ગ એને ભૂલ ભરેલો લાગે તેને એ કેમ વળગી રહી શકે ?

૯ આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થને રાજ્ય છોડયાને છ વર્ષ વીતી ગયાં. વિષયોની ઈચ્છા, કામાદિક વિકારો,

આત્મપ્રાપ્તિ

ખાવાપીવાની તૃષ્ણા, આળસ, કુશંકા, ગર્વ, માનેચ્છા, કીર્તિની ઇચ્છા, આત્મ-સ્તુતિ, પરનિન્દા વગેરે અનેક પ્રકારની ચિત્તની આસુરી વૃત્તિઓ સાથે એમને એ વર્ષો દરમીયાન ઝગડવું પડ્યું. આવા વિકારો એ જ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે એવી એમને પૂર્ણપણે ખાત્રી થઈ. છેવટે એ સર્વ અસુર સૈન્યને જીતી એમણે ચિત્તની અત્યન્ત શુદ્ધિ કરી. જ્યારે ચિત્તની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થઇ ગઇ ત્યારે એમના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો. જન્મ અને મરણ શું, સુખ અને દુઃખ શું, દુઃખનો નાશ કેમ થાય એ સર્વે વાતોનો ખુલાસો થઇ ગયો; શંકાઓની નિવૃત્તિ થઇ ગઇ; જીવનનું રહસ્ય સમજાઇ ગયું; શોધતા હતા તે મળી ગયું; મનની ભ્રમણાઓ ભાંગી; ચિંત્તના ઝગડા મટી ગયા; અશાન્તિ હતી ત્યાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય બેઠું. સિદ્ધાર્થ અજ્ઞાન નિદ્રામાંથી જાગી બુદ્ધ થયા. વૈશાખ સુદ

પૂનેમને દિવસે એમને પ્રથમ જ્ઞાન સ્ફુર્યું માટે એ જ દિવસે બુદ્ધજયન્તિ મનાય છે. કેટલાએક દિવસો સુધી એમણે ફરીફરીને પોતાને સ્ફુરેલાં જ્ઞાન પર વિચાર કર્યો. જ્યારે સર્વ સંશયોની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ અને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનની યથાર્થ પ્રતીતિ થઈ, ત્યારે પોતે શોધેલું સત્ય જગતને બતાવી પોતાની શાન્તિમાં જગતને ભાગીદાર કરવા એમની જગત પ્રત્યેની મિત્રત્વ અને કારુણ્યની વૃત્તિએ એમને પ્રેર્યા.*

---

* ટીપ: બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં લખ્યું છે કે બ્રહ્મદેવે એમને જગદુદ્ધાર કરવા પ્રેર્યા. પણ મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા (પુણ્યશાળી લોકોને જોઇને આનંદ અને પૂજ્યતાની વૃત્તિ) અને ઉપેક્ષા (હઠપૂર્વક પાપમાં રહેનાર પ્રત્યે) એ ચાર ભાવનાઓને જ બુદ્ધધર્મમાં બ્રહ્મવિહાર કહ્યો છે; એટલે રૂપકને તોડી સાદી ભાષામાં જ ઉપર સમજાવ્યું છે. ચતુર્મુખ બ્રહ્મદેવની કલ્પનાને વૈદિક ગ્રન્થોમાં અનેક રીતે સમજાવી છે તેમ આ બીજી સમજુતી છે. સાદી વસ્તુને સાદા રૂપમાં ન કહેતાં કવિઓ રૂપકોમાં કહે છે. કાળાન્તરે રૂપકનો અર્થ ભુંસાઈ જાય છે, સામાન્ય જનો રૂપકને જ સત્ય માની પૂજે છે અને નવો કવિ પોતાની કલ્પના દોડાવી એ રૂપક ઉપર પોતાને રુચે એવો અર્થ બેસાડે છે, છતાં રૂપકને રાખી જ મૂકે છે અને રૂપકને રૂપકના રૂપમાં જ પૂજવાનું છોડતો નથી. મારામાં કાવ્યવૃત્તિ કમતી છે એ આરોપને સ્વીકારીને પણ મારે કહેવું જોઇયે કે મને આ પરોક્ષપૂજા રુચતી નથી. અનેક સાદા જનોને ભ્રમણાઓમાં નાંખવાનો આ સીધો રસ્તો છે. આ પ્રત્યક્ષ ભૌતિક માયા કરતાં શાસ્ત્રાઓ અને કવિઓની વાઙ્‌માયા વધારે વિકટ હોય છે.

સંપ્રદાય

૧ પોતાની તપશ્ચર્યા દરમીયાન એ અનેક તપ-
સ્વીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા.
પ્રથમ શિષ્યો એ બધા સુખની શોધમાં શરીરને અનેક પ્રકારનું કષ્ટ આપી બાળી રહ્યા હતા. બુદ્ધને એ રીત ભૂલભરેલી લાગી હતી, તેથી એમણે એ તપસ્વીઓ પૈકી કેટલાકને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સત્યનો ઉપદેશ કર્યો. એમાંથી જે બ્રાહ્મણોએ બુદ્ધે અન્ન ખાવા માંડવાથી એનો ત્યાગ કર્યો હતો તે એમના પ્રથમ શિષ્ય થયા.

૨ જે શાન્તિ એમને પ્રાપ્ત થઇ હતી તેનો એ એકલા ઉપભોગ કરે એવો બુદ્ધનો સ્વભાવ ન હતો. પોતાના સાડા ત્રણ હાથના દેહને સુખી કરવા એમણે આટલો પ્રયાસ કર્યો ન હતો. તેથી જેટલા વેગથી એમણે સત્યની શોધ માટે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, તેટલા જ વેગથી એમણે પોતાના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા માંડયો. જોતજોતામાં હજારો માણસોએ એમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. કેટલા યે મુમુક્ષુઓ એમનો ઉપદેશ સાંભળી સંસારનો ત્યાગ કરી એમના ભિક્ષુસંઘમાં દાખલ થયા. મગધનો રાજા બિંબિસાર, એમનો પિતા શુદ્ધોદન, કોસલનો રાજા પસેનદિ તથા અનાથપિંડક વગેરે ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ એમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. સ્ત્રીઓ પણ એમનો ઉપદેશ સાંભળી ભિક્ષુણી થવા પ્રેરાઈ. પ્રથમતઃ સ્ત્રીઓને ભિક્ષુણી કરવા બુદ્ધ નારાજ હતા, પણ એમની માતા ગોતમી અને પત્ની યશોધરાએ ભિક્ષુણી થવા અત્યંત આતુરતા બતાવી અને એમની આગ્રહપૂર્વક વિનંતિથી બુદ્ધને એમને પણ સંન્યાસાશ્રમ લેવાની છુટ આપવી પડી.

સંપ્રદાયનો વિસ્તાર

૩ બુદ્ધના સમયની સામાજિક સ્થિતિ * નીચે પ્રમાણેની હોય એમ લાગે છે: એક વર્ગ ઐહિક સુખોમાં રચ્યોપચ્યો

સમાજસ્થિતિ

રહેતો. મદ્યપાન અને વિલાસમાં જ એ વર્ગ જીવનની સાર્થકતા માનતો. બીજો એક વર્ગ ઐહિક સુખની કાંઈક અવગણના કરતો, પણ સ્વર્ગમાં એવાં જ સુખો પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી મુંગાં પ્રાણીઓનાં બલિદાન દેવોને પહોંચાડવાના કામમાં રોકાયેલો હતો. ત્રીજો એક વર્ગ એથી ઉલટે જ માર્ગે જઈ શરીરનો નાશ થાય ત્યાં સુધી તેનું દમન કરવામાં રોકાઈ ગયો હતો.

૪ આ ત્રણે માર્ગમાં અજ્ઞાન રહ્યું છે એમ બુદ્ધે શીખવ્યું. સંસાર અને સ્વર્ગના સુખની તૃષ્ણા તથા દેહદમનથી

મધ્યમ માર્ગ

પોતાનો નાશ કરવાની તૃષ્ણા એ બન્ને છેડા પરની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી મધ્યમ માર્ગનો એમણે ઉપદેશ આપ્યો. એ મધ્યમ માર્ગથી દુ:ખનો નાશ થાય છે.

૫ મધ્યમ માર્ગ એટલે ચાર આર્યસત્યોનું જ્ઞાન. એ ચાર આર્યસત્યો તે આ પ્રમાણે:

આર્યસત્યો

---

* 'સમાજસ્થિતિ' પર પાછળ નોંધ જુઓ.

(૧) જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, અપ્રિય વસ્તુનો યોગ અને પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ— એ પાંચ દુઃખ રૂપી ઝાડની ડાળીઓ છે. એ પાંચ જ દુઃખો ખરાં છે—એટલે અનિવાર્ય છે, પોતાની ઇચ્છાને આધીન નથી; એ સહન કર્યે જ છુટકો છે. આ પહેલું આર્યસત્ય.

(૨) એ સિવાયનાં બીજાં બધાં દુઃખો માણસે પોતે જ ઉપજાવી કાઢેલાં છે. સંસારનાં સુખોની તૃષ્ણા, સ્વર્ગનાં સુખોની તૃષ્ણા અને આત્મનાશની તૃષ્ણા—એ ત્રણ પ્રકારની તૃષ્ણા પહેલાં દુઃખોને પાછાં ઉપજાવવાનું તથા બીજાં બધાં દુઃખોનું કારણ છે. એ તૃષ્ણાથી પ્રેરાઇને મનુષ્ય પાપાચરણ કરે છે અને પોતાને તથા જગતને દુઃખી કરે છે. તૃષ્ણા એ દુઃખોનું કારણ છે એ બીજું આર્યસત્ય.

(૩) એ તૃષ્ણાનો નિરોધ થઇ શકે છે. એ ત્રણ તૃષ્ણાઓને નિર્મૂળ કરવાથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. આ ત્રીજું આર્યસત્ય.

(૪) તૃષ્ણાઓનો નિરોધ કરી દુઃખનો નાશ કરવા માટેના સાધનનાં આઠ અંગ છે:

૧ સમ્યક્ * જ્ઞાન—એટલે ચાર આર્યસત્યોને સારી પેઠે વિચાર કરી જાણવાં તે.
૨ સમ્યક્ સંકલ્પ—એટલે શુભ કર્મો કરવાનો જ નિશ્ચય.
૩ સમ્યગ્ વાચા—એટલે સત્ય, પ્રિય અને હિતકર વાણી.
૪ સમ્યક્ કર્મ—એટલે સત્કર્મોમાં જ પ્રવૃત્તિ.
૫ સમ્યગ્ આજીવ—એટલે પ્રામાણિકપણે જ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો ઉદ્યમ.
૬ સમ્યક્ પ્રયત્ન—અથવા કુશળ પુરુષાર્થ.
૭ સમ્યક્ સ્મૃતિ—એટલે હું શું કરૂં છું, શું બોલું છું, શું વિચારૂં છું એનું નિરન્તર ભાન.
૮ સમ્યક્ સમાધિ—એટલે પોતાના કર્મમાં એકાગ્રતા, પોતાના નિશ્ચયમાં એકાગ્રતા પોતાના પુરુષાર્થમાં એકાગ્રતા, પોતાની ભાવનામાં એકાગ્રતા. *

* સમ્યક્ એટલે યથાર્થ અથવા શુભ.

* ભાવનામાં એકાગ્રતા એટલે કદીક મૈત્રી—કદીક દ્વેષ, કદીક અહિંસા—કદીક હિંસા, કદીક જ્ઞાન—કદીક અજ્ઞાન, કદીક વૈરાગ્ય—કદીક વિષયેચ્છા એમ નહિ; પણ નિરન્તર મૈત્રી, અહિંસા, જ્ઞાન, વૈરાગ્યમાં સ્થિતિ એ સમાધિ છે. જુઓ ગીતા અ. ૧૩—શ્લોક ૮ થી ૧૧: જ્ઞાનનાં લક્ષણ.

આ અષ્ટાંગ માર્ગ એ બુદ્ધનું ચોથું આર્ય-સત્ય છે.

આને મધ્યમ માર્ગ કહ્યો છે, કારણકે આમાં અશુભ પ્રવૃત્તિઓનો સ્વીકાર નથી અને શુભ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ નથી. જે અશુભ, અથવા શુભ અને અશુભ બન્ને પ્રવૃત્તિઓમાં પડે છે તે એક છેડે છે; જે બન્ને પ્રવૃત્તિથી દૂર રહે છે તે બીજે છેડે છે. બુદ્ધનો અભિપ્રાય શુભના સ્વીકાર અને અશુભના ત્યાગનો છે.

બૌદ્ધશરણત્રય ૬ બુદ્ધને જે ઇષ્ટ તરીકે સ્વીકારે, એણે ઉપદેશેલા ધર્મને માન્ય રાખે અને એના ભિક્ષુસંઘનો સત્સંગ કરે એ બૌદ્ધ કહેવાય. बुद्धं शरणं गच्छामि। धर्मं शरणं गच्छामि। संघं शरणं गच्छामि। આ ત્રણ શરણો લઇ બુદ્ધધર્મમાં પ્રવેશ થાય છે.*

બુદ્ધ ધર્મ ૭ ચાર આર્યસત્યોમાં મનુષ્યને પોતાની ઓછી-વત્તી શક્તિ પ્રમાણે મન, કર્મ, વચને નિષ્ઠા થાય અને અષ્ટાંગમાર્ગની સાધના કરતાં કરતાં તે બુદ્ધદશાને પામે એ હેતુને અનુકૂળ આવે એવી રીતે બુદ્ધે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. એણે

*પાછળ 'શરણત્રય' પર નોંધ જુઓ.

શિષ્યોના ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે: ગૃહસ્થ, ઉપાસક અને ભિક્ષુ.

૮ ગૃહસ્થે નીચેની પાંચ અશુભ પ્રવૃત્તિમાંથી દૂર રહેવું જોઇએ: (૧) પ્રાણઘાત, (૨) ચોરી, (૩) વ્યભિચાર, (૪) અસત્ય અને (૫) વ્યસનો.

તે ઉપરાંત એણે નીચેની શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં તત્પર રહેવું જોઇએ: (૧) સત્સંગ, (૨) ગુરુ, માતા, પિતા અને કુટુંબની સેવા, (૩) પુણ્યમાર્ગે દ્રવ્ય-સંચય, (૪) મનની સન્માર્ગમાં દૃઢતા, (૫) વિદ્યા અને કળાની પ્રાપ્તિ, (૬) સમયોચિત સત્ય, પ્રિય અને હિતકર ભાષણ, (૭) વ્યવસ્થિતતા, (૮) દાન, (૯) સંબંધીઓ ઉપર ઉપકાર, (૧૦) ધર્માચરણ, (૧૧) નમ્રતા, સંતોષ, કૃતજ્ઞતા અને સહનશીલતાના ગુણોની પ્રાપ્તિ અને છેવટે (૧૨) તપશ્ચર્યા, બ્રહ્મચર્ય વગેરેને માર્ગે જઇ ચાર આર્યસત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી લઇ મોક્ષપ્રાપ્તિ.

ઉપાસકના ધર્મો

૯ ઉપાસકે ગૃહસ્થના ધર્મો ઉપરાંત મહિનામાં ચાર દિવસ નીચેનાં વ્રતો પાળવાં જોઇયે: (૧) બ્રહ્મચર્ય, (૨)

મધ્યાહ્ન પછી જમવું નહિ, (૩) નૃત્ય, ગીત, ફુલ, અત્તર વગેરે વિલાસોનો ત્યાગ અને (૪) ઉંચા અને મોટા બિછાનાનો ત્યાગ.

ભિક્ષુના ધર્મો

૧૦ ભિક્ષુ બે પ્રકારના છે: શ્રામણેર અને ભિક્ષુ. વીશ વર્ષની અંદરના શ્રામણેર કહેવાય છે. એ કોઇ ભિક્ષુના હાથ તળે જ રહે, એટલો જ એમાં અને ભિક્ષુમાં ફરક.

ભિક્ષા પર આજીવિકા કરવાની, ઝાડ નીચે રહેવાની, ફાટેલાં કપડાં ભેગાં કરી તે વડે શરીર ઢાંકવાની અને ઔષધાદિક વિના ચલાવવાની ભિક્ષુની તૈયારી હોવી જોઇયે. એણે સોનારૂપાનો ત્યાગ કરવો જોઇયે અને નિરંતર ચિત્તના દમનનો અભ્યાસ કર્યા કરવો જોઇયે.*

---

*નીચેના શ્લોકોમાં બુદ્ધનો ધર્મ ટુંકામાં આપ્યો છે:

प्राणाघातान्निवृत्तिः[१] परधनहरणे संयमः[२] सत्यवाक्यं[३]
काले शक्त्या प्रदानं[४] युवतिजनकथामूकभावः परेषाम्[५]
तृष्णास्रोतो विभङ्गो[६] गुरुषु च विनयः[७] सर्वभूतानुकम्पा[८]
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपकृतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥

सब्ब पापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसंपदा।
सचित्तपरियो दमनं एतं बुद्धान सासनम् ॥

સર્વ પાપથી નિવૃત્તિ, કુશલમાં પ્રવૃત્તિ અને પોતાના ચિત્તનું દમન એ બુદ્ધનો ઉપદેશ છે.

૧૧ બુદ્ધના સંપ્રદાયની વિશેષતા એ છે કે સામાન્ય નીતિપ્રિય મનુષ્યની બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવા જ વિષયો ઉપર એ શ્રદ્ધા રાખવાનું કહે છે.

સંપ્રદાયની વિશેષતા

પોતાના જ બળે બુદ્ધિમાં સત્ય તરીકે પ્રતીત ન થાય એવાં કોઇ દૈવત, સિદ્ધાન્તો, વિધિઓ કે વ્રતોમાં એ શ્રદ્ધા રાખવાનું કહેતા નથી. કોઈ કલ્પના અથવા વાદ પર પોતાના સંપ્રદાયનો પાયો એણે રચ્યો નથી. જો કે સર્વ સંપ્રદાયોમાં થાય છે તેમ સત્ય કરતાં સંપ્રદાયનો વિસ્તાર કરવાની ઇચ્છાવાળા જનોએ પાછળથી એ સવે વસ્તુઓ એમાં નાંખી દીધી છે.

ઉપદેશ

આત્મપ્રતીતિ એ જ પ્રમાણ

૧ ચારિત્ર, ચિત્તશુદ્ધિ અને દૈવી સંપત્તિનો વિકાસ એ બુદ્ધના ઉપદેશોમાં સૂત્ર રૂપે પરોવાઈ ગયાં છે. પણ એના યે સમર્થનમાં એ સ્વર્ગનો લોભ, નરકની ભીતિ, બ્રહ્મનો આનંદ, જન્મમરણનો ત્રાસ, ભવ-સાગરનો ઉતાર કે કોઇ પણ બીજી આશા કે ભીતિ આપવા ઇચ્છતા નથી. એ કોઇ શાસ્ત્રના આધારો આપવા ઇચ્છતા નથી. શાસ્ત્ર, સ્વર્ગ–નરક, આત્મા, જન્મ–મરણ વગેરે એમને માન્ય નથી એમ નહિ, પણ એ જે વાતો કહેવા ઇચ્છે છે તેની કિંમત સ્વયંસિદ્ધ છે અને પોતાને વિચારે જ સમજી શકાય એવી છે. એ કહે છે:

"હે લોકો, હું જે કાંઈ કહું તે પરંપરાગત છે એમ જાણી ખરૂં માનશો નહિ. તમારી પૂર્વપરંપરાને અનુસરીને છે એમ જાણીને પણ ખરૂં માનશો નહિ. આવું હશે એમ ધારી ખરૂં માનશો નહિ. તર્કસિદ્ધ છે એમ જાણી ખરૂં માનશો નહિ. લૌકિક ન્યાય છે એમ જાણી ખરૂં માનશો નહિ. સુંદર લાગે છે માટે ખરૂં માનશો નહિ. તમારી શ્રદ્ધાને પોષનારૂં છે એવું જાણી ખરૂં માનશો નહિ. હું પ્રસિદ્ધ સાધુ છું, પૂજ્ય છું એવું જાણી ખરૂં માનશો નહિ. પણ તમારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી મારો ઉપદેશ ખરો લાગે, તો જ તમે તેનો સ્વીકાર કરજો."

દિશાવંદન

૨ સવારમાં સ્નાન કરી પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, ઉર્ધ્વ અને અધઃ એ છ દિશાઓનું વંદન કરવાનો ઘણાકનો નિયમ હોય છે. બુદ્ધે એ છ દિશાઓનું વંદન નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છેઃ

સ્નાન કરી પવિત્ર થવું એ બસ નથી. છ દિશાને નમસ્કાર કરવાવાળાએ નીચેની ચૌદ બાબતોનો ત્યાગ કરવો જોઈયેઃ

(૧) પ્રાણઘાત, ચોરી, વ્યભિચાર અને અસત્ય ભાષણ એ ચાર દુઃખરૂપ કર્મો;

(૨) સ્વચ્છંદ, દ્વેષ, ભય અને મોહ એ ચાર પાપનાં કારણો અને

(૩) મદ્યપાન, રાત્રિભ્રમણ, નાટક–તમાશા, વ્યસન, જુગાર, કુસંગતિ અને આળસ એ છ સંપત્તિનાશનાં દ્વારો.

આ રીતે પવિત્ર થઇને એણે માતાપિતાને પૂર્વ દિશા સમજી તેમની પૂજા કરવી. એમની પૂજા એટલે એમનું કામ અને પોષણ કરવું, કુળમાં ચાલી આવેલાં સત્કર્મો ચાલુ રાખવાં, એમની સંપત્તિનો યોગ્ય વિભાગ કરવો અને મરી ગયેલાં ભાંડુઓના ભાગનાં દાનધર્મ કરવાં.

ગુરુને દક્ષિણ દિશા સમજી એ આવે ત્યારે ઉભા થઇ, બીમાર હોય ત્યારે શુશ્રુષા કરી, શીખવે ત્યારે શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજી લઇ, પ્રસંગે તેમનું કામ કરી અને એમણે આપેલી વિદ્યાને સંભારી રાખી એ દિશાની પૂજા કરવી.

પશ્ચિમ દિશા સ્ત્રીની જાણવી. એનું માન રાખવાથી, અપમાન ન થવા દેવાથી, એકપત્નીવ્રતથી,

ઘરનો કારભાર એને સોંપવાથી અને જોઇતાં વસ્ત્રાદિક પૂરાં પાડવાથી એની પૂજા થાય છે.

ઉત્તર દિશા એટલે મિત્રવર્ગ અને સગાંસંબંધી. એમને આપવા જેવી ચીજો એમને ભેટ કરવાથી, એમની સાથે મીઠાશ રાખવાથી, એમને ઉપયોગી થઇ પડવાથી, એમની જોડે સમાનભાવે વર્તવાથી અને નિષ્કપટ વ્યવહારથી એ દિશા બરાબર પૂજાય છે.

અધોદિશાનું વંદન સેવકને ગજા પ્રમાણે જ કામ સોંપવાથી, પૂરતો અને વખતસર પગાર ચુકવવાથી, બીમારીમાં એમની માવજત કરવાથી તથા સારૂં ભોજન અને સંગપ્રસંગે ઇનામ આપવાથી થાય છે.

ઉર્ધ્વ દિશાનું પૂજન સાધુસંતોનો કાયા, વાચા અને મને આદર કરવાથી, ભિક્ષામાં અડચણ ન કરવાથી અને યોગ્ય વસ્તુનાં દાનથી થાય છે.

આ રીતનું દિશાનું પૂજન પોતાનું અને જગતનું કલ્યાણ કરવાવાળું નથી એમ કોણ કહેશે?

દશ પાપ

૩ પ્રાણઘાત, ચોરી અને વ્યભિચાર, એ ત્રણ શારીરિક પાપ છે; અસત્ય, ચાડી, ગાળ અને બકવાદ એ ચાર વાચિક પાપ છે; અને પરધનની ઇચ્છા, બીજાના

નાશની ઇચ્છા તથા સત્ય, અહિંસા, દયા, દાન વગેરેમાં અશ્રદ્ધા એ ત્રણ માનસિક પાપ છે.

૪ મહિનામાં ચાર દિવસ ઉપોસથવ્રત કરવાવાળાએ તે દિવસે આ પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઇયે:

ઉપોસથવ્રત આજ હું પ્રાણઘાતથી દૂર રહ્યો છું;* પ્રાણીમાત્ર વિષે મારા મનમાં દયા ઉત્પન્ન થઇ છે, પ્રેમ ઉપજ્યો છે. હું આજ ચોરીથી દૂર છું,—જેના ઉપર મારો અધિકાર નથી, એવું કશું લેવાનો નથી; અને એ રીતે મેં મારા મનને પવિત્ર બનાવ્યું છે. આજે હું બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો છું. આજે મેં અસત્ય ભાષણનો ત્યાગ કર્યો છે; આજથી મેં સત્ય બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; આથી કરીને લોકોને મારા શબ્દો પર વિશ્વાસ બેસશે. મેં સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો છે; અકાળભોજનનો ત્યાગ કર્યો છે; મધ્યાહ્ન પહેલાં એક જ વાર હું જમવાનો છું. આજે નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, માળા, ગંધ, આભૂષણ વગેરેનો ત્યાગ રાખીશ. આજે હું તદ્દન સાદી શય્યા પર સુઈશ. આ આઠ

---

*બુદ્ધના કાળમાં માંસાહારનો રિવાજ સાધારણ હતો. આજે પણ બિહાર તરફ વૈષ્ણવો સિવાય બીજા સર્વે માંસાહારી કે મત્સ્યાહારી છે.

નિયમ પાળીને હું મહાત્મા બુદ્ધપુરુષનું અનુકરણ કરવાવાળો થાઉં છું.

૫ વધક, ચોર, ધણી, માતા, બહેન, મિત્ર અને દાસી એવી સાત પ્રકારની પત્નીઓ થાય છે.

સાત પ્રકારની પત્નીઓ

જેને પતિ વિષે અંતઃકરણમાં પ્રેમ જ ન હોય, જેને પૈસો જ વહાલો હોય તે સ્ત્રી વધક (મારા) ના જેવી છે. જે ધણીના પૈસામાંથી ચોરી ખાનગી ધન કરે છે તે ચોરના જેવી છે. જે કામ કરતી નથી પણ અત્યંત ખાવાવાળી છે, પતિને ગાળો દેવામાં કસર રાખતી નથી અને પતિની મહેનતની કદર કરતી નથી તે ધણી (માલેક) ના જેવી છે. જે પત્ની એકના એક પુત્ર પ્રમાણે પતિની સંભાળ લઇ એના સંપત્તિને જાળવે છે તે માતાના જેવી છે. નાની બહેનની માફક જે ધણીને માન આપે છે અને તેના કહ્યા પ્રમાણે કરે છે તે બહેનના જેવી છે. જાણે કોઈ મિત્ર લાંબે વખતે મળતો હોય તેમ જે પતિને જોતાં જ અત્યંત હર્ષિત થઇ જાય છે. એવી કુલીન અને શીલવતી પત્ની મિત્રના જેવી છે. ધણી ચીડાય તોપણ જે ચીડાતી નથી, ધણી વિષે જે

ખરાબ વિચાર પણ મનમાં લાવતી નથી તે દાસી સમાન પત્ની છે.

૬ બુદ્ધ વર્ણના અભિમાનને માનતા નહિ. સર્વ વર્ણને મોક્ષનો અધિકાર છે. વર્ણનું શ્રેષ્ઠત્વ ઠરાવવાનું સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ કયું એમ એ પૂછતા. જો ક્ષત્રિયાદિક વર્ણો પાપ કરે તો તે નરકમાં જાય, અને બ્રાહ્મણાદિક પાપ કરે તો ન જાય? જો બ્રાહ્મણ પુણ્યકર્મ કરે તો તે સ્વર્ગમાં જાય, અને ક્ષત્રિયાદિક કરે તો તે ન જાય? બ્રાહ્મણ રાગદ્વેષાદિકથી રહિત થઇ જગત પ્રત્યે મિત્રભાવના કરી શકે, અને ક્ષત્રિયાદિક ન કરી શકે? એ સર્વ વિષયમાં ચારે વર્ણનો સરખો અધિકાર છે એ સ્પષ્ટ છે.

સર્વ વર્ણની સમાનતા

વળી એક બ્રાહ્મણ નિરક્ષર હોય અને બીજો વિદ્વાન હોય તો યજ્ઞાદિકમાં કોને પ્રથમ આમંત્રણ કરવામાં આવશે? તમે કહેશો કે વિદ્વાનને: ત્યારે વિદ્વત્તા એ પૂજનીય થઇ અને જાત તે નહિ.

પણ જો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શીલરહિત, દુરાચારી હોય અને નિરક્ષર બ્રાહ્મણ અત્યંત શીલવાન હોય તો કોને પૂજ્ય ગણશો? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે કે શીલવાનને.

પણ આ રીતે જાતિ કરતાં વિદ્વત્તા શ્રેષ્ઠ ઠરી અને વિદ્વત્તા કરતાં શીલ શ્રેષ્ઠ ઠર્યું. અને ઉત્તમ શીલ તો સર્વે વર્ણોના મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે. માટે જેનું શીલ ઉત્તમ તે જ સર્વે વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ એમ સિદ્ધ થાય છે.

બુદ્ધ ભગવાન બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા કરે છે કે: "સર્વ સંસારનાં બંધનોને છેદીને, સંસારનાં દુઃખોથી જે ડરતો નથી, જેને કોઈ પણ ઠેકાણે આસક્તિ નથી, બીજાં મારે, ગાળો દે, બંધનમાં નાંખે તેને સહન કરે છે, ક્ષમા એ જ જેનું બળ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું; કમળના પાંદડા પર પડેલા પાણીના ટીપા પ્રમાણે જે જગતના વિષયસુખથી અલિપ્ત રહે છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું." *

૭ મનોરંજક અને બંધબેસતાં, બુદ્ધિમાં ઉતરે એવાં દૃષ્ટાન્તો અને કારણો આપી ઉપદેશ દેવાની

શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ

બુદ્ધની પદ્ધતિ અનુપમ હતી. એનું એક જ દૃષ્ટાન્ત અમે આપીશું. બુદ્ધના કાળમાં યજ્ઞમાં પ્રાણીઓનો વધ કરવાનો રિવાજ અતિ પ્રચલિત હતો. યજ્ઞમાં થતી હિંસા બંધ કરાવવાની લડત હિન્દુસ્તાનમાં બુદ્ધના કાળથી ચાલી

* પાછળ 'વર્ણની સમાનતા' ઉપર નોંધ જુઓ.

આવી છે. એકવાર કૂટદંત નામે એક બ્રાહ્મણ એ વિષે બુદ્ધની સાથે ચર્ચા કરવા આવ્યો. એણે બુદ્ધને પૂછ્યું, "શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ કયો, અને તેનો વિધિ શો?"

"બુદ્ધ બોલ્યાઃ

પ્રાચીન કાળમાં મહાવિજિત નામે એક મોટો રાજા થઇ ગયો. એણે એક દિવસ વિચાર્યું, 'મારી પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે. એકાદ મહાયજ્ઞ કરવામાં તેનો હું વ્યય કરૂં તો મને ઘણું પુણ્ય લાગશે.' એણે એ વિચાર પોતાના પુરોહિતને જણાવ્યો.

પુરોહિતે કહ્યું, 'મહારાજ, હાલ આપણા રાજ્યમાં શાન્તિ નથી. ગામો અને શહેરોમાં ધાડો પડે છે; લોકોને ચોરોનો બહુ ત્રાસ છે. આવી સ્થિતિમાં લોકો ઉપર (યજ્ઞ માટે) કર બેસાડવાથી આપ કર્તવ્યથી વિમુખ થશો. કદાચ આપને એમ લાગશે કે ધાડપાડુ અને ચોરોને પકડીને ફાંસીએ ચડાવવાથી, કેદ કરવાથી કે દેશપાર કરવાથી શાન્તિ સ્થાપી શકાશે; પણ તે ભૂલ છે. એ રીતે રાજ્યની અંધાધુંધીનો નાશ નહિ થાય; કેમકે એ ઉપાયથી જે તાબામાં નહિ આવે તે ફરીથી બખેડા કરશે.

હવે એ તોફાન શમાવવાનો ખરો ઉપાય કહું. આપણા રાજ્યમાં જે લોકો ખેતી કરવા ઇચ્છે

છે તેને આપે બી વગેરે પૂરાં પાડવાં; જે વ્યાપાર કરવા ઇચ્છે છે તેને મુડી પૂરી પાડવી; જે સરકારી નોકરી કરવા ઇચ્છે છે તેને યોગ્ય વેતન આપી યોગ્ય કામ પર તેની નીમણુક કરવી. આવી રીતે સર્વ લોકોને તેમને યોગ્ય કામ મળવાથી એ લોકો તોફાન નહિ કરે. વખતસર કર મળવાથી આપની તીજોરી તર થશે. લૂંટફાટનો ભય ન રહેવાથી લોક બાળબચ્ચાંના કોડ પૂરા પાડી ઉઘાડા દરવાજા રાખી આનંદથી સુઇ શકશે.'

રાજાને પુરોહિતનો વિચાર બહુ જ ગમ્યો. એણે તુર્ત જ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. આને લીધે થોડા કાળમાં રાજ્યમાં સમૃદ્ધિ વધી ગઈ. લોકો અતિ આનંદથી રહેવા લાગ્યા.

એટલે વળી રાજાએ પુરોહિતને બોલાવી કહ્યું, 'હે પુરોહિત, હવે મને મહાયજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા છે, માટે મને યોગ્ય સલાહ આપો.'

પુરોહિત બોલ્યો, 'મહાયજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પહેલાં આપણે પ્રજાની અનુમતિ લેવી યોગ્ય છે. માટે જાહેરનામાં ચોંટાડી આપણે પ્રજાની સંમતિ મેળવીયે એ ઠીક છે.'

પુરોહિતના કહેવા પ્રમાણે રાજાએ જાહેરનામાં ચોંટાડી પ્રજાને પોતાનો અભિપ્રાય નિર્ભયતાથી અને સ્પષ્ટપણે જણાવવા કહ્યું. સર્વેએ અનુકૂળ મત આપ્યો.

ત્યારે પુરોહિતે યજ્ઞની બધી તૈયારી કરી રાજાને કહ્યું, ' મહારાજ, યજ્ઞ કરતાં મારું કેટલું ધન ખર્ચાઈ જશે એવો વિચાર પણ આપે મનમાં ન લાવવો જોઇયે; યજ્ઞ ચાલતાં બહુ ખર્ચ થાય છે એવો વિચાર ન લાવવો જોઇયે; યજ્ઞ પૂરો થયા પછી બહુ ખર્ચ થઈ ગયું એવો વિચાર ન લાવવો જોઇયે.

આપના યજ્ઞમાં સારા-નરસા સર્વે પ્રકારના માણસો આવશે. પણ કેવળ સત્પુરુષોના ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખી આપે યજ્ઞ કરવો જોઇયે, અને ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવું જોઇયે.'

આ રાજાના યજ્ઞમાં ગાય, બકરાં, ઘેટાં ઈત્યાદિ પ્રાણી મારવામાં આવ્યાં નહિ. ઝાડો ઉખેડીને તેના સ્થંભ બાંધવામાં આવ્યા નહિ. નોકરોને અને મજુરોને જબરદસ્તીથી કામે લગાડવામાં આવ્યા નહિ. જેમની ઈચ્છામાં આવ્યું તેમણે કામ કર્યું; જેમને ન પાલવ્યું તેમણે ન કર્યું. ઘી,

તેલ, માખણ, દહીં, મધ અને ગોળ એટલા જ પદાર્થોથી યજ્ઞ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો.

ત્યાર પછી રાજ્યના શ્રીમંત લોકો મોટમોટાં નજરાણાં લાવ્યા. પણ રાજાએ તેમને કહ્યું, 'ગૃહસ્થો, મને તમારું નજરાણું નહિ જોઇયે. ધાર્મિક કરથી ભેગું થયેલું મારી પાસે પુષ્કળ ધન છે. એમાંથી તમને જો કાંઈ જોઈતું હોય તો ખુશીથી લઈ જાઓ.'

આ પ્રમાણે રાજાએ નજરાણું ન સ્વીકારવાથી એ લોકોએ આંધળા, લૂલા વગેરે અનાથ લોકો માટે મહાવિજિતની યજ્ઞશાળાની આસપાસ ચારે દિશામાં ધર્મશાળાઓ બાંધવામાં અને ગરીબોને દાન આપવામાં એ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું."

આ વાત સાંભળી કૂટદન્ત અને બીજા બ્રાહ્મણો બોલ્યા, "બહુ જ સુંદર યજ્ઞ! બહુ જ સુંદર યજ્ઞ!"

પછી બુદ્ધે કૂટદન્તને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. તે સાંભળીને એ બુદ્ધનો ઉપાસક થયો અને બોલ્યો, "આજે હું સાતસેં બળદ, સાતસેં વાછડાં, સાતસેં વાછડી, સાતસેં બકરાં અને સાતસેં મેંઢાંને યજ્ઞસ્તંભથી છોડી મુકું છું. હું એમને જીવિતદાન

આપુ છું. તાજું ઘાસ ખાઇ અને થંડું પાણી પી શીતળ હવામાં એ આનંદથી ફરો."

૮ એક વાર અજાતશત્રુ રાજાએ બુદ્ધની પાસે પોતાના અમાત્યને મોકલીને કહેવડાવ્યું કે "હું વૈશાલીના વજ્જી લોકો ઉપર આક્રમણ કરવા ધારૂં છું, માટે તે વિષે આપનો અભિપ્રાય આપશો."

રાજસમૃદ્ધિના નિયમો

આ સાંભળી બુદ્ધે પોતાના આનંદ નામના શિષ્ય તરફ વળીને પૂછયું, "આનંદ, વજ્જી લોકો વારંવાર ભેગા થઇને રાજકારણનો વિચાર કરે છે કે?"

આનંદ—હા, ભગવાન્.

બુદ્ધ—એ લોકો ભેગા થઇને ઘેર પાછા ફરે ત્યાં સુધી એમનામાં એકસરખું ઐક્ય હોય છે કે?

આનંદ—મેં એવું સાંભળ્યું છે ખરૂં.

બુદ્ધ—એ લોકો પોતાના કાયદાઓનો ભંગ તો કરતા નથી ને? અથવા એનો ગમે તેવો અર્થ તો કરતા નથી ને?

આનંદ—જી, ના; એ લોકો અત્યંત નિયમ-પૂર્વક ચાલવાવાળા છે એમ મેં સાંભળ્યું છે.

બુદ્ધ—વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોને વજ્જી લોકો માન આપી એમની સલાહ પૂછે છે?

આનંદ—જી, હા; ત્યાં એમનું ઘણું માન જળવાય છે.

બુદ્ધ—એ લોકો પોતાની વિવાહિત કે અવિવાહિત સ્ત્રીઓ ઉપર જુલમ તો નથી કરતા ને?

આનંદ—જી, ના; ત્યાં સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ઉચ્ચ છે.

બુદ્ધ—વજ્જી લોકો શહેરનાં અથવા શહેર બહારનાં દેવસ્થાનોની કાળજી લે છે?

આનંદ—હા, ભગવાન્.

બુદ્ધ—આ લોકો સંતપુરુષોનો આદરસત્કાર કરે છે?

આનંદ—જી, હા.

આ સાંભળી બુદ્ધ અમાત્યને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, "મેં વૈશાલીના લોકોને આ સાત નિયમો આપ્યા હતા. જ્યાં સુધી એ નિયમોનું પાલન થાય છે ત્યાં સુધી તેમની સમૃદ્ધિ જ થશે, અવનતિ થઈ શકવાની નથી." અમાત્યે અજાતશત્રુને વજ્જી લોકોને ન કનડવાની જ સલાહ આપી.

અભ્યુન્નતિના નિયમો

૯ અમાત્યના ગયા પછી બુદ્ધે પોતાના ભિક્ષુઓને એકત્ર કરી નીચે પ્રમાણે શીખામણ આપીઃ

"ભિક્ષુઓ, હું તમને અભ્યુન્નતિના સાત નિયમો સમજાવું છું તે સાવધાનપણે સાંભળો: (૧) જ્યાં સુધી તમે એકત્ર થઇને સંઘનાં કર્મો કરશો, (૨) જ્યાં સુધી તમારામાં ઐક્ય રહેશે, (૩) જ્યાં સુધી તમે સંઘના નિયમોનો ભંગ કરશો નહિ, (૪) જ્યાં સુધી તમે વૃદ્ધ અને વિદ્વાન ભિક્ષુઓને માન આપશો, (૫) જ્યાં સુધી તમે તૃષ્ણાઓને વશ થશો નહિ, (૬) જ્યાં સુધી તમે એકાંતપ્રિય રહેશો અને (૭) જ્યાં સુધી પોતાના સાથીદારોને સુખ થાય એવી કાળજી લેવાની ટેવ રાખશો ત્યાં સુધી તમારી ઉન્નતિ જ થવાની છે, અવનતિ થશે નહિ.

"ભિક્ષુઓ, વળી હું અભ્યુન્નતિના બીજા સાત નિયમો કહું છું તે સાવધાનપણે સાંભળો: (૧) ઘરગતુ કામોમાં આનંદ માનશો નહિ; (૨) બોલવામાં સર્વ કાળ વીતાડવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૩) ઉંઘવામાં વખત ગાળવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૪) સાથીદારોમાં જ સર્વ વખત ગાળી નાંખવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૫) દુર્વાસનાને વશ થશો નહિ; અને (૬) અલ્પ સમાધિલાભથી કૃતકૃત્ય થશો નહિ. જ્યાં સુધી આ સાત

નિયમોને તમે પાળશો ત્યાં સુધી તમારી ઉન્નતિ જ થવાની છે, અવનતિ થશે નહિ.

" ભિક્ષુઓ, વળી અભ્યુન્નતિના બીજા સાત નિયમો કહું છું તે સાવધાનપણે સાંભળો: (૧) શ્રદ્ધાળુ થાઓ, (૨) પાપ કર્મથી લાજો, (૩) લોકાપવાદથી ડરો, (૪) વિદ્વાન થાઓ, (૫) સત્કર્મો કરવામાં ઉત્સાહી રહો, (૬) સ્મૃતિ જાગ્રત રાખો અને (૭) પ્રજ્ઞાવાન થાઓ. જ્યાં સુધી આ સાત નિયમોનું તમે પાલન કરશો ત્યાંસુધી તમારી ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ થશે નહિ.

" ભિક્ષુઓ, વળી અભ્યુન્નતિના સાત નિયમો કહું છું તે ઉપર ધ્યાન આપો: જ્ઞાનનાં સાત અંગોની હંમેશાં ભાવના કરો. એ સાત અંગો* (૧) સ્મૃતિ, (૨) પ્રજ્ઞા, (૩) વીર્ય, (૪) પ્રીતિ, (૫) પ્રશ્રબ્ધિ, (૬) સમાધિ અને (૭) ઉપેક્ષા."

---

* (૧) સ્મૃતિ એટલે સતત જાગૃતિ, સાવધાનતા: શું કરું છું, શું વિચારું છું, શી લાગણીઓ, ઇચ્છાઓ વગેરે મનમાં ઉદ્ભવે છે, આજુબાજુ શું થઇ રહ્યું છે, એ સર્વે વિષે ચકોરતા.

(૨) પ્રજ્ઞા એટલે મનોવૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરવાનું સામર્થ્ય: આનંદ, શોક, સુખ, દુઃખ, જડતા, ઉત્સાહ,

૧૦ બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળનાર ઉપર તત્કાળ અસર કરતો. જેમ ઢાંકેલી વસ્તુને કોઇ ઉઘાડીને બતાવે, અથવા અંધારામાં જેમ દીવો વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે, તેમ બુદ્ધના ઉપદેશથી શ્રોતાઓને સત્યનો પ્રકાશ થતો. લૂંટારા જેવા પણ એમના ઉપદેશથી સુધરી જતા. અનેક જનોને એમનાં વચનોથી વૈરાગ્યનાં બાણ વાગતાં, અને તેઓ સુખસંપત્તિ છોડી એમના ભિક્ષુસંઘમાં દાખલ થઇ જતા.

ઉપદેશની અસર

ધૈર્ય, બીક, ક્રોધ વગેરે લાગણીઓને ઉદ્ભવતાં કે ઉદ્ભવ્યા પછી ઓળખી એની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, એ કેમ શમે છે, એની પાછળ કઇ વાસનાઓ વગેરે રહ્યાં છે તેનું પૃથક્કરણ. આને ધર્મપ્રવિચય પણ કહે છે.

(૩) વીર્ય એટલે સત્કર્મો કરવાનો ઉત્સાહ.

(૪) પ્રીતિ એટલે સત્કર્મો કરવાથી થતો આનંદ.

(૫) પ્રશ્રબ્ધિ એટલે ચિત્તની શાંતતા, પ્રસન્નતા.

(૬) સમાધિ એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા.

(૭) ઉપેક્ષા એટલે ચિત્તની મધ્યમાવસ્થા, વિકારો ઉપર કાબુ, વેગના ઝપાટામાં ન આવવું તે. હર્ષ પણ રોકી શકાય નહિ અને શોક, ક્રોધ, ભય પણ રોકી શકાય નહિ એ મધ્યમાવસ્થા નથી.

૧૧ એ ઉપદેશથી પુરુષો અને સ્ત્રીઓનાં ચારિત્ર

કેટલાક શિષ્યો ઘડાતાં. તે એક બે વાતો પરથી ઠીક સમજાશે.

૧૨ પૂર્ણ નામે એક શિષ્યને પોતાનો ધર્મોપદેશ સંક્ષિપ્તમાં આપી બુદ્ધે એને પૂછ્યું, "પૂર્ણ, હવે તું કયા પ્રદેશમાં જઇશ?"

પૂર્ણ—ભગવન્, આપના ઉપદેશને ગ્રહણ કરીને હું હવે સુનાપરન્ત (નામના) પ્રદેશમાં જનાર છું.

બુદ્ધ—પૂર્ણ, સુનાપરન્ત પ્રાન્તના લોકો અતિ કઠોર છે, બહુ ક્રૂર છે; તે જ્યારે તને ગાળો દેશે, તારી નિંદા કરશે, ત્યારે તને કેવું લાગશે?

પૂર્ણ—તે વખતે હે ભગવન્, હું માનીશ કે આ લોકો બહુ સારા છે, કારણકે તેઓએ મારા ઉપર હાથથી પ્રહાર કર્યો નથી.

બુદ્ધ—અને જો તેઓએ તારા ઉપર હાથથી પ્રહાર કર્યો તો?

પૂર્ણ—મને તેઓએ પથ્થરથી માર્યો નહિ, તેથી તે લોકો સારા જ છે એમ હું સમજીશ.

બુદ્ધ—અને પથરાઓથી માર્યો તો?

પૂર્ણ—મારી ઉપર તેઓએ દંડપ્રહાર કર્યો નહિ, તેથી તે બહુ સારા લોક છે એમ હું સમજીશ.

બુદ્ધ—અને દંડપ્રહાર કર્યો તો ?

પૂર્ણ—શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો નહિ એ તેમનું ભલપણ છે એમ સમજીશ.

બુદ્ધ—અને શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો તો ?

પૂર્ણ—મને ઠાર માર્યો નહિ એ તેમની ભલાઇ છે એમ સમજીશ.

બુદ્ધ—અને ઠાર માર્યો તો?

પૂર્ણ—ભગવન્, કેટલાએક ભિક્ષુ આ શરીરથી કંટાળીને આત્મઘાત કરે છે. એવા શરીરનો જો આ સુનાપરન્તના રહેવાસીઓએ નાશ કર્યો, તો તેણે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો એમ હું માનીશ. અને તેથી તે લોકો બહુ જ સારા છે એમ હું સમજીશ.

બુદ્ધ—સાધુ! પૂર્ણ, સાધુ! આવા પ્રકારના શમદમથી યુક્ત હોવાથી, તું સુનાપરન્ત પ્રદેશમાં ધર્મોપદેશ કરવાને સમર્થ થઇશ.

૧૩ દુષ્ટને દંડ દેવો એ એની દુષ્ટતાનો એક પ્રકારનો પ્રતિકાર છે. દુષ્ટતાને ધૈર્ય અને શૌર્યથી સહન કરવી, અને સહન કરતાં કરતાં પણ એની

દુષ્ટતાનો વિરોધ કર્યા વિના રહેવું નહિ એ બીજા પ્રકારનો પ્રતિકાર છે. પણ દુષ્ટની દુષ્ટતા વાપરવામાં જેટલી ઉણપ તેટલું શુભ ચિહ્ન લેખી, એની મૈત્રી જ કરવી અને મિત્રભાવના વડે જ એને સુધારવા મથવું એ દુષ્ટતાની જડ ઉખેડનારો ત્રીજો પ્રકાર છે. મિત્રભાવના અને અહિંસાની કેટલી ઉંચી સીમાએ પૂર્ણ પહોંચ્યો હશે તેની કલ્પના કરવા જેવી છે.

નકુલમાતાની સમજણ

૧૪ નકુલમાતા નામે ઓળખાવવામાં આવેલી બુદ્ધની એક શિષ્યાનું વિવેકજ્ઞાન, એણે પોતાના પતિને એના ભારે મંદવાડ વખતે કહેલાં વચનો પરથી ઓળખાય છે. એણે કહ્યું, " હે ગૃહપતિ, સંસારમાં આસક્ત રહીને તમે મરણ પામો એ બરાબર નથી. આવા પ્રકારનું પ્રપંચાસક્તિયુક્ત મરણ દુઃખકારક છે એવું ભગવંતે કહ્યું છે. હે ગૃહપતિ, કદાચિત તમારા મનમાં એવી શંકા આવશે કે ' હું મુઆ પછી નકુલમાતા છોકરાંઓનું પાલન કરી શકશે નહિ, પ્રપંચનું ગાડું હાંકી શકશે નહિ. ' પરંતુ એવી શંકા તમે મનમાં લાવશો નહિ. કારણ મને સુતર કાંતવાની કળા આવડે છે, અને ઊન તૈયાર કરતાં આવડે છે. એના વડે હું તમારા મરણ પછી

છોકરાંઓનું પોષણ કરી શકીશ. માટે હે ગૃહપતિ, આસક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી તમારૂં મરણ ન થાઓ એમ હું ઇચ્છું છું. હે ગૃહપતિ, તમને બીજી એવી શંકા આવવાનો સંભવ છે કે 'નકુલમાતા મારા મરણ પછી પુનર્વિવાહ કરશે.' પરંતુ આ શંકા તમે છોડી દો. હું આજ સોળ વર્ષથી ઉપોસથવ્રત પાળું છું, તે તમને ખબર છે જ. તો પછી હું તમારા મૃત્યુ પછી પુનર્વિવાહ કેમ કરીશ? હે ગૃહપતિ, તમારા મરણ પછી હું બુદ્ધ ભગવાનનો અને ભિક્ષુસંઘનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા નહિ જાઉં એવી તમને શંકા આવવાનો સંભવ છે. પણ તમારી પાછળ, પહેલાં પ્રમાણે જ બુદ્ધોપદેશ સાંભળવામાં મારો ભાવ રહેશે એવી તમારે પક્કી ખાત્રી રાખવી. માટે કોઇ પણ પ્રકારની ઉપાધિ સિવાય મરણને શરણ થાઓ. હે ગૃહપતિ, તમારી પાછળ હું બુદ્ધ 'ભગવાને ઉપદેશેલું શીલ યથાર્થ રીતે નહિ પાળું એવી તમને શંકા આવવાનો સંભવ છે. પણ જે ઉત્તમ શીલવતી બુદ્ધોપાસિકાઓ છે તેમાંની જ હું એક છું એમ તમે ખાત્રીથી સમજજો. માટે કોઇ પણ પ્રકારની કાળજી વગર મરણ આવવા દો. હે ગૃહપતિ, મને સમાધિલાભ

થયો નહિ, તેથી તમારા મરણથી હું બહુ દુઃખી થઇશ એમ તમે સમજશો નહિ. જે કોઇ બુદ્ધોપાસિકા સમાધિલાભ વાળી હશે તેમાંની હું એક છું એમ સમજો અને માનસિક ઉપાધિ છોડી દ્યો. હે ગૃહપતિ, બૌદ્ધ ધર્મનું તત્ત્વ મને હજી સમજાયું નથી એવી પણ તમને કદાપિ શંકા આવશે. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞ ઉપાસિકાઓ તેમાંની જ હું એક છું એમ ચોકસ ધ્યાનમાં રાખો અને મનમાંની કાળજી કાઢી નાંખો."

૧૫ પરંતુ આ જ્ઞાની સ્ત્રીના સૌભાગ્યબળે એનો પતિ સાજો થઇ ગયો. બુદ્ધે આ વાત સાંભળીને એના પતિને કહ્યું, "હે ગૃહપતિ, તું મોટો પુણ્યશાળી છે કે નકુલમાતા જેવી ઉપદેશ કરનારી અને તારા ઉપર પ્રેમ રાખનારી સ્ત્રી તને મળી છે. હે ગૃહપતિ, ઉત્તમ શીલવતી જે ઉપાસિકાઓ છે, તેમાંની એ એક છે. આવી પત્ની તને મળી એ તારૂં મહાભાગ્ય."

ખરો ચમત્કાર

૧૬ હૃદયને આવી રીતે પલટાવી નાંખવાં એ જ અવતારી પુરુષોનો મહા ચમત્કાર છે. બીજા ચમત્કારો બાળકોને સમજાવવાના ખેલ છે.

કેટલાક પ્રસંગો અને અન્ત

---

૧ મહાપુરુષોના ઉપદેશો એમણે શું વિચાર્યું છે, એ દર્શાવે છે; એમના ઉપદેશથી સમાજ ઉપર થયેલી અસર એમની વાણીનો પ્રભાવ જણાવે છે; પણ એ વિચાર અને વાણીની પાછળ રહેલી નિષ્ઠા એમના જીવનના પ્રસંગો પરથી જ જણાય છે. માણસ વિચારે છે તેટલું બોલી શકતો નથી, અને બોલે છે તેટલું કરી શકતો નથી. માટે એ જે કરે છે તે ઉપરથી જ એનું તત્ત્વજ્ઞાન એના હૃદયમાં કેટલું ઉતર્યું હતું તે પારખી શકાય છે.

જ્ઞાનની કસોટી

મિત્રભાવના

૨ જો. જગત પ્રત્યેની મિત્રતાની ભાવનાની આપણે મૂર્તિ બનાવી શકીયે તો તે બુદ્ધના જેવી હોય એમ કહેવાને હરકત નથી. પ્રાણીમાત્ર વિષે મૈત્રી સિવાય બીજી કોઈ એમને દ્રષ્ટિ જ ન હતી. એના ઉપર વૈરભાવ રાખનારા કેટલાયે જન નીકળ્યા, હલકામાં હલકાં આળ ચડાવવાથી લઇને એમને મારી નાંખવા સુધીના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા, પણ એમના હૃદયમાં એ વિરોધીઓ વિષે પણ મિત્રતાથી હલકો ભાવ નીકળી શકયો જ નહિ, એ નીચેના પ્રસંગો પરથી સમજાશે; અને તે ઉપરથી અવતાર એટલે કેવા પુરુષ હોય તેનો ખ્યાલ આવશે.

કૌશામ્બીની રાણી

૩ કૌશામ્બીના ઉદયન રાજાની રાણી જ્યારે કુમારી હતી, ત્યારે એના પિતાએ બુદ્ધને એનું પાણિગ્રહણ કરવા વિનંતિ કરેલી. પણ બુદ્ધે તે વખતે જવાબ વાળ્યો હતો કે “ મનુષ્યના નાશવંત શરીર ઉપરથી મોહ છુટી જવાથી મેં ઘર છોડયું. પરણવામાં મને કશો આનંદ જણાતો નથી. હું એ કન્યાનો સ્વીકાર કેવી રીતે કરૂં ? ”

૪ પોતાના જેવી સુંદર કન્યાનો અસ્વીકાર કરવાથી એ કુમારીને અપમાન લાગ્યું. વખત આવ્યે બુદ્ધ પર વેર વાળવા એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. જતે દહાડે એ ઉદયન રાજાની પટ્ટરાણી થઈ.

૫ એક વાર બુદ્ધ કૌશામ્બીમાં આવ્યા. શહેરના લફંગાઓને પૈસા આપી આ રાણીએ એમને શીખવ્યું કે જ્યારે બુદ્ધ અને એના શિષ્યો શહેરમાં ભિક્ષા માટે ફરે, ત્યારે એમને ખૂબ ગાળો દેવી. તે ઉપરથી જ્યારે બુદ્ધનો સંઘ ગલીઓમાં પેસે કે ચારે તરફથી એમના ઉપર બીભત્સ ગાળોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. કેટલાક શિષ્યો અપશબ્દોથી મુંઝાયા. આનંદ નામના એક શિષ્યે શહેર છોડી જવા બુદ્ધને વિનંતિ કરી.

૬ બુદ્ધે કહ્યું, “ આનંદ, જો ત્યાં પણ આપણને લોકો ગાળો દેશે તો શું કરીશું ? ”

આનંદ બોલ્યો, “ બીજે ક્યાંય જશું. ”

બુદ્ધ—અને ત્યાં પણ એમ થાય તો ?

આનંદ—વળી કોઇ ત્રીજે ઠેકાણે.

બુદ્ધ—આનંદ જો આપણે આ પ્રમાણે નાસભાગ કર્યા કરીશું, તો નિષ્કારણ ક્લેશભાગી જ થઈશું. એથી ઉલટું જો આપણે આમના

અપશબ્દો સહન કરી લઈશું, તો એમની બીકથી બીજે જવાનું પ્રયોજન નહિ રહે, અને આમની ચાર આઠ દિવસ ઉપેક્ષા કરતાં એ પોતાની મેળે મૂંગા થઈ જશે.

૭ બુદ્ધના કહેવા પ્રમાણે જ સાત આઠ દિવસમાં શિષ્યોને અનુભવ થયો.

ખૂનનો આરોપ

૮ વળી એકવાર બુદ્ધ શ્રાવસ્તીમાં રહેતા હતા. એમની લોકપ્રિયતાને લીધે એમના ભિક્ષુઓનો શહેરમાં સારો આદરસત્કાર થતો. આથી અન્ય સંપ્રદાયના વેરાગીઓને ઇર્ષ્યા થવા લાગી. એમણે બુદ્ધ વિષે એવી વાત ફેલાવી કે એમની ચાલચલગત સારી નથી. થોડા દહાડા પછી વેરાગીઓએ એક વેરાગી સ્ત્રીનું ખૂન કરાવી, તેનું શબ બુદ્ધના વિહાર પાસે એક ખાડામાં ફેંકાવ્યું, અને પછી રાજાની આગળ પોતાના સંઘની એક સ્ત્રી ખોવાય છે એમ ફરીયાદ કરી અને બુદ્ધ અને એના શિષ્યો ઉપર વહેમ ખાધો. રાજાના માણસોએ શબ માટે તપાસ કરી અને બુદ્ધના વિહાર પાસેથી એને શોધી કાઢ્યું. થોડા વખતમાં આખા શહેરમાં આ વાત ફેલાઇ ગઈ અને બુદ્ધ તથા એના ભિક્ષુઓ

પરથી લોકોનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો. જે તે એમના ઉપર થૂ-થૂ કરવા મંડયા.

૯ બુદ્ધ આથી જરાયે બીધા નહિ. "ખોટા-બોલાને પાપ સિવાય બીજી ગતિ નથી" એમ જાણી એ શાન્ત રહ્યા.

૧૦ કેટલાક દિવસ પછી જે મારાઓએ વેરાગણનું ખૂન કર્યું હતું તેઓ એક દારૂના પીઠામાં ભેગા થઇ ખૂન કરવા માટે મળેલા પૈસાની વહેંચણી કરતા હતા. એક બોલ્યો, "મેં સુંદરીને મારી માટે હું મોટો ભાગ લઇશ."

બીજાએ કહ્યું, "મેં ગળું દાબ્યું ન હોત તો સુંદરીએ બૂમ પાડીને આપણને ઉઘાડા પાડી દીધા હોત."

૧૧ આ વાત રાજાના ગુપ્ત માણસોએ સાંભળી. એમને પકડી એ રાજા પાસે લઇ ગયા. મારાઓએ પોતાનો ગુન્હો કબુલ કરીને જે હકીકત બની હતી તે કહી દીધી. બુદ્ધ પરનું આળ ખોટું ઠરવાથી એમને વિષેનો પૂજ્યભાવ ઉલટો બમણો વધ્યો, અને પેલા વેરાગીઓનો સર્વને તિરસ્કાર આવ્યો.

૧૨ એમનો ત્રીજો વિરોધી દેવદત્ત નામે તેમનો એક શિષ્ય જ હતો. દેવદત્ત શાક્ય વંશનો જ હતો. એ ઐશ્વર્યનો અત્યંત લોભી હતો. એને માન અને મોટપ જોઇતાં હતાં. કોઇ રાજકુમારને પ્રસન્ન કરી એણે આ કાર્ય સાધવા વિચાર કર્યો.

દેવદત્ત

૧૩ બિમ્બિસાર રાજાને એક અજાતશત્રુ નામે પુત્ર હતો. દેવદત્તે એને ફોસલાવી પોતાને વશ કરી લીધો.

૧૪ પછી એ બુદ્ધ પાસે આવી કહેવા લાગ્યો, "તમે હવે ઘરડા થયા છો માટે સર્વ ભિક્ષુઓનો મને નાયક બનાવો, અને તમે હવે શાન્તપણે બાકીનું આયુષ્ય ગાળો."

૧૫ બુદ્ધે એ માગણી સ્વીકારી નહિ. એમણે કહ્યું, "તું હજુ એ અધિકારને લાયક નથી."

૧૬ દેવદત્તને આથી અપમાન લાગ્યું. એણે બુદ્ધ ઉપર વેર વાળવા મનમાં ગાંઠ બાંધી.

૧૭ એ અજાતશત્રુ પાસે ગયો. એને કહ્યું, "કુમાર, મનુષ્યદેહનો ભરોંસો નથી. કયારે મરી જવાશે તે કહેવાય નહિ. માટે જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે તુત જ મેળવી લેવું જોઇયે. તું પહેલો

મરીશ કે તારો બાપ પહેલો મરશે એ નક્કી નથી. તને રાજ્ય મળે તે પહેલાં જ તારો કાળ આવવાનો સંભવ છે. માટે રાજાના મરવાની રાહ ન જોતાં એને મારીને તું રાજા થા, અને બુદ્ધને મારીને હું બુદ્ધ થાઉં."

૧૮ અજાતશત્રુને ગુરુની યુક્તિ પસંદ પડી. એણે ઘરડા બાપને કેદખાનામાં નાંખી ભૂખ્યો માર્યો અને પોતે સિંહાસન પર ચઢી બેઠો. હવે દેવદત્તનો રાજ્યમાં વગ વધી જાય એમાં શી નવાઇ?

લોકો જેટલો રાજાનો ભય રાખતા તેથી પણ વધારે દેવદત્તથી ડરતા. બુદ્ધનું ખૂન કરાવવા એણે રાજાને પ્રેર્યો. પણ જે જે મારાઓ ગયા તે બુદ્ધને મારી જ શક્યા નહિ. બુદ્ધની નિરતિશય અહિંસા અને પ્રેમવૃત્તિ, એમના વૈરાગ્યપૂર્ણ અન્તઃકરણમાંથી નીકળતો સચોટ ઉપદેશ એમના શત્રુઓનાં ચિત્તને પણ શુદ્ધ કરી દેતાં. જે જે મારાઓ ગયા તે બુદ્ધના શિષ્ય થઇ ગયા.

૧૯ દેવદત્તને આથી બહુ ચીડ ચડી. એકવાર ગુરુ પર્વતની છાયામાં ફરતા હતા ત્યારે પર્વતની ધાર પરથી દેવદત્તે એક મોટી શિલા એમના ઉપર ધકેલી દીધી.

શિલાપ્રહાર

દેવયોગે શિલા તો એમના ઉપર ન પડી, પણ તેમાંથી એક ચીપ ઉડીને બુદ્ધદેવના પગમાં વાગી. બુદ્ધે દેવદત્તને જોયો. એમને એના ઉપર દયા આવી. એ બોલ્યા, “ અરે મૂર્ખ, ખૂન કરવાના ઇરાદાથી તેં આ જે દુષ્ટ કૃત્ય કર્યું તેથી તું કેટલા પાપનો ભાગીદાર થયો તેનું તને ભાન નથી. ”

૨૦ પગના જખમથી બુદ્ધને ઘણો વખત હરવાફરવાનું અશક્ય થયું. ભિક્ષુઓને બીક લાગી કે દેવદત્ત વળી પાછો બુદ્ધને મારવાનો લાગ શોધશે. તેથી તેઓ રાતદિવસ એની આસપાસ ચોકીપહેરો રાખતા. બુદ્ધને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું, “ ભિક્ષુઓ, મારા દેહ માટે આટલી કાળજી લેવાની જરૂર નથી. મારા શિષ્યથી બ્હીને મારા શરીરને હું સાચવવા ઇચ્છતો નથી. માટે કોઇએ ચોકી ન કરતાં પોતપોતાના કામે લાગી જવું. ”

હાથી પર વિજય

૨૧ કેટલેક દિવસે બુદ્ધ સાજા થયા. પણ દેવદત્તે વળી તેમને એક હાથી તળે ચગદાવી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. બુદ્ધ એક ગલીમાં ભિક્ષા લેવા નીકળ્યા કે સામી બાજુથી

દેવદત્તે રાજાના એક મસ્ત હાથીને છોડાવી મૂક્યો. લોકો આમતેમ નાસવા લાગ્યા. જેને જ્યાં જગ્યા દેખાઇ ત્યાં ચઢી ગયા. બુદ્ધને પણ કેટલાક ભિક્ષુઓએ એક માળ પર ચઢી જવા બૂમ મારી. પણ બુદ્ધ તો દૃઢપણે જેમ ચાલતા હતા તેમજ ચાલતા રહ્યા. પોતાની સર્વ પ્રેમવૃત્તિનું એકીકરણ કરી, એ સર્વ કરુણા પોતાનાં નેત્રોમાંથી એમણે હાથીના ઉપર વરસાવી. હાથી સૂંઢ નીચે નાખી એક પાળેલા કુતરાની પેઠે બુદ્ધ આગળ ઉભો થઇ ગયો. બુદ્ધે એના ઉપર હાથ ફેરવી પોતાનો લાડ દર્શાવ્યો. હાથી ગરીબ બની પાછો ગજશાળામાં પોતાને સ્થાનકે જઇ ઉભો રહ્યો. " કોઇ લાકડીથી, કોઇ અંકુશથી અને કોઇ ચાબુકથી (જાનવરનું) દમન કરે છે, પણ મહર્ષિ બુદ્ધે લાકડી કે કાંઈ પણ હથીયાર વિના હાથીનું દમન કર્યું."

દેવદત્તની વિમુખતા

૨૨ પછી દેવદત્તે બુદ્ધના કેટલાક શિષ્યોને ભોળવી જુદો પંથ કાઢ્યો. પણ એમને એ રાખી ન શક્યો અને સર્વે શિષ્યો પાછા બુદ્ધને શરણે આવ્યા. કેટલેક કાળે દેવદત્ત માંદો પડ્યો. એને એનાં કર્મો માટે

પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. પણ તે બુદ્ધ આગળ પ્રકટ કરતાં પહેલાં જ તેનું મરણ થયું.

૨૩ અજાતશત્રુએ પણ એનાં કર્મો માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો. એણે પાછું બુદ્ધનું શરણ લીધું અને સન્માર્ગે વળગ્યો.

૨૪ એંશી વર્ષની વય થતાં સુધી બુદ્ધે ધર્મોપદેશ કર્યો. આખા મગધમાં એમના વિહારો ફેલાઈ ગયા અને મગધનું નામ 'બિહાર' પડી ગયું. હજારો માણસો બુદ્ધના ઉપદેશથી પોતાનું જીવન સુધારી સન્માર્ગે વળગ્યા. એકવાર ભિક્ષામાં કાંઇ અયોગ્ય અન્ન મળવાથી બુદ્ધને અતિસારનો રોગ લાગુ થયો. તે મંદવાડમાંથી બુદ્ધ ઉઠયા જ નહિ. ગોરખપુર જીલ્લામાં કુસયા નામે એક ગામ છે, ત્યાંથી એક માઈલને અંતરે 'માથાકુંવરકા કોટ' નામે સ્થાન છે, ત્યાં આગળ તે કાળે કુસિનારા નામે ગામ હતું. ત્યાં બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ થયું.

પરિનિર્વાણ

૨૫ એમના મરણથી એમના શિષ્યોમાં અત્યંત શોક છવાઇ ગયો. જ્ઞાની શિષ્યોએ સર્વ સંસ્કાર અનિત્ય છે, કોઇની સાથે કાયમનો સમાગમ રહી શકતો નથી, એવા

ઉત્તરક્રિયા

વિવેકથી ગુરુનો વિયોગ સહન કરી લીધો. બુદ્ધનાં ફુલો પર કયાં સમાધિ બાંધવી એ વિષે એમના શિષ્યોમાં બહુ પ્રેમકલહ થયો. છેવટે એ ફુલોના આઠ વિભાગ કરવામાં આવ્યા. એને જુદે જુદે ઠેકાણે દાટી એ ઉપર સ્તપો બાંધવામાં આવ્યા. એ ફુલ જે ઘડામાં રાખ્યાં હતાં તે ઘડા ઉપર અને એમની ચિતાના કોલસા ઉપર બે સ્તૂપો બંધાયા.

સ્તૂપો

૨૬ ફુલ પરના આઠ સ્તૂપો નીચેની જગ્યાઓમાં છે: રાજગૃહ (પટના પાસે), વૈશાલી, કપિલવસ્તુ, અલ્લકપ્પ, રામગ્રામ, વેઠ્ઠદીપ, પાવા અને કુસિનારા. બુદ્ધનું જન્મસ્થાન લુમ્બિની વન (નેપાળની તરાઇમાં), જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સ્થાન બુદ્ધ–ગયા, પ્રથમોપદેશનું સ્થાન સારનાથ (કાશી પાસે) અને પરિનિર્વાણનું સ્થાન કુસિનારા એ બૌદ્ધધર્મનાં મુખ્ય તીર્થો તરીકે લાંબા કાળ સુધી પૂજાયાં.

બૌદ્ધતીર્થો

૨૭ એવી પૂજાવિધિથી બુદ્ધના અનુયાયીઓએ પોતાના ગુરુદેવ પ્રતિનો પોતાનો આદર બતાવ્યો. પણ એમણે પોતે તો છેવટના ઉપદેશમાં આ મુજબ કહેલું: “ મારા

ઉપસંહાર

પરિનિર્વાણ પછી મારા દેહની પૂજા કરવાની ભાંજગડમાં પડતા નહિ. મેં જે સન્માર્ગ શીખવ્યો છે તે પ્રમાણે ચાલવા પ્રયત્ન કરજો. સાવધાન, ઉદ્યોગી અને શાન્ત રહેજો. મારા અભાવે મારો ધર્મ અને વિનય એને જ તમારો ગુરુ માનજો. જેની ઉત્પત્તિ થઇ છે તેનો નાશ છે એમ વિચારી સાવધાનપણે વર્તજો."

૨૮ બુદ્ધદેવની પ્રસાદિનાં સ્થળોમાં ફરી આપણે એમની પૂજા કરી નથી શકવાના. સત્યનાં શોધન અને આચરણ માટે એમનો આગ્રહ

ખરી અને ખોટી પૂજા

તેને માટે ભારેમાં ભારે પુરુષાર્થ, એમની અહિંસાવૃત્તિ, મૈત્રી, કરુણા વગેરે સદ્ભાવનાઓને આપણા હૃદયમાં આપણે વિકસાવીયે એ જ એમના પ્રતિનો આપણો ખરો આદર હોઇ શકે; અને એમનાં બોધવચનોનું મનન એ જ એમની અવતાર તરીકેની આપણી પૂજા ગણાય.

નોંધ

—

પાઠ ૫ : સિદ્ધાર્થનો વિવેક—જે મનુષ્ય હમેશાં આગળ ધસવાની વૃત્તિવાળો છે તે એક જ સ્થિતિમાં કદી પડી રહેતો નથી. એ પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી સાર અસાર શોધી લઇ, સાર જાણી લેવા જેટલી એને માટે પ્રવૃત્તિ કરી એનો ત્યાગ કરે છે. આવી સારાસારની ચાળણી તેનું જ નામ વિવેક. વિવેક અને વિચાર એ ઉન્નતિના દ્વારની કુંચીઓ છે.

કેટલાક મનુષ્યો અત્યન્ત પુરુષાર્થી હોય છે. ભિખારી જેવી સ્થિતિમાંથી શ્રીમન્ત બને છે. સમાજના છેક નીચલા થરમાંથી પોતાના પરાક્રમ અને બુદ્ધિ વડે છેક ઉપલા થરમાં પહોંચી જાય છે અને અપાર લોકપ્રસિદ્ધિને મેળવે છે. જડ ગણાતા વિદ્યાર્થીઓ કેવળ ખંત અને ઉદ્યોગ વડે સમર્થ પંડિતો થઇ જાય છે. આ સર્વ પુરુષાર્થનો મહિમા છે. પુરુષાર્થ વિના કોઇ પણ સ્થિતિ કે યશ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

પણ પુરુષાર્થની સાથે જો વિવેક ન હોય તો એનો વિકાસ થતો નથી. વિકાસની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય જે વસ્તુને માટે પુરુષાર્થ કરી રહ્યો છે તે વસ્તુને કદી પોતાનું અંતિમ ધ્યેય લેખતો નથી, પણ એને પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાને જે શક્તિ દાખવવી પડશે તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા પૂરતું જ એને ધ્યેય કરે છે. ધનને કે પ્રસિદ્ધિને એ જીવનનું સર્વસ્વ માનતો નથી, પણ ધન અને પ્રસિદ્ધિ મેળવતાં આવડે, એ આ પ્રમાણે મેળવી શકાય, આપણે એને મેળવી શકીયે છીયે, એમાં જ મંડી રહીયે તો આટલો ધનનો ઢગલો અને આટલી લોકપ્રસિદ્ધિ આવે—એટલું જોઈ અને અનુભવી લઇ એનો મોહ છોડે છે અને એથી આગળ શું, એ શોધવા પોતાની શક્તિ દોરે છે.

એથી ઉલટું, બીજા માણસો એક જ સ્થિતિમાં જીવન પર્યંત પડ્યા રહે છે. ધનને કે લોકપ્રસિદ્ધિને કે એથી મળતાં સુખોને જ સર્વસ્વ માની, એ બન્ને ભાર રૂપ થઇ પડે, એને સાચવવામાં જ આયુષ્યનો નાશ થઇ જાય, એટલા ઢગલા ભેગા કર્યા છતાં એમાંથી નીકળતા જ નથી. ધન વડે, મોટાઇ વડે હું છું, સુખી છું, એમ માનવાની એ ભૂલ કરે છે; પણ એમ નથી વિચારી શકતા કે મારા વડે, મારી શક્તિઓ વડે ધન અને મોટાઇ આવ્યાં છે. હું મુખ્ય છું અને એ ગૌણ છે.

પોતાની શક્તિનો કોઇ પણ કાર્યક્ષેત્રમાં રહી અત્યંત, નિસ્સીમ વિકાસ કરવો ઇષ્ટ છે. અલ્પસંતોષ, અલ્પયશથી

તૃપ્તિ એ યોગ્ય નથી, પણ કાર્યક્ષેત્ર એ પ્રધાન વસ્તુ નથી, શક્તિનો વિકાસ એ પ્રધાન છે, એ ભૂલવું ન જોઇયે.

જે એ ભૂલતા નથી તેને જીવનની કોઇ પણ સ્થિતિમાં ગયેલા ભાગ માટે શોક કરવાની જરૂર ભાસતી નથી. એનું આખું જીવન એને ઉંચે લઇ જનારા રસ્તા જેવું ભાસે છે.

કાર્યક્ષેત્ર પ્રધાન નથી, એનો અર્થ એમ ન કરવો કે પ્રવૃત્તિઓ વારંવાર બદલવી જોઇયે. પરંતુ પ્રવૃત્તિમાંથી પોતાની પ્રત્યેક શક્તિ અને ભાવનાના વિકાસ પર દૃષ્ટિ રાખવી એ જરૂરનું છે. ધન મેળવતાં આવડ્યું, તો દાન કરતાં યે આવડવું જોઇયે; દાન માટે પ્રસિદ્ધિ મળી હોય તેણે ગુપ્તદાનમાં પારંગતતા મેળવવી જોઇયે. ધન ઉપર પ્રેમ કરતાં આવડ્યો તો મનુષ્ય ઉપર પણ પ્રેમ કરતાં આવડવો જોઇયે. એમ ઉત્તરોત્તર આગળ જ ધસવું ઘટે છે.

પા૦ ૧૨: સિદ્ધાર્થની ભિક્ષાવૃત્તિ—સ્નાનાદિક શૌચ, પવિત્રપણે કરેલું સાત્ત્વિક અન્ન–જળ, વ્યાયામ, એ સર્વેનું ફળ ચિત્તની પ્રસન્નતા, જાગૃતિ અને શુદ્ધિ એ છે. ન્હાવાથી પ્રસન્નતા લાગે છે, ઉંઘ ઉડી જાય છે, સ્થિરતા આવે છે અને કેટલોક સમય જાણે તહેવારનો દિવસ હોય એવી પવિત્રતા ભાસે છે એવો સર્વેને અનુભવ હશે જ. આવું જ પરિણામ શુદ્ધ અન્ન, વ્યાયામ વગેરેનું થાય છે. આ માટે જ સ્નાનાદિક શૌચના અને ભોજન, વ્યાયામ વગેરેના નિયમોનું મહત્ત્વ છે. આજુબાજુનું વાતાવરણ પોતાના શરીર અને મન ઉપર ખરાબ અસર ન કરી શકે એટલા માટે આ સર્વ નિયમોનું પાલન.

પણ એ વસ્તુ જ્યારે ભુલાઈ જાય ત્યારે એ નિયમોનું પાલન જ જીવનનું સર્વસ્વ થઈ બેસે છે; સાધન એ જ સાધ્ય થઇ જાય છે. અને એમ થાય ત્યારે ઉન્નતિ તરફ લઇ જનાર જીવનનૌકા પર એ નિયમો જમીન સુધી પહોંચેલા લંગર જેવા થઇ પડે છે. પછી એમાંથી છૂટવા ઇચ્છનાર માણસ એને સાવ તોડી નાખે એમ પણ બને.

વળી આ નિયમો એ કુસંસ્કાર, અપ્રસન્નતા, અજાગૃતિ વગેરે સામે કિલ્લા રૂપ છે. જે વખતે કિલ્લામાંથી બહાર પડી લડવાની લાયકાત આવી હોય, ત્યાં એમાં પડી રહેવું ભાર રૂપ જ લાગે. તેમ જ્યારે મૈત્રી, કરુણા, સમતા વગેરે ઉદાત્ત ભાવનાઓથી ચિત્ત ભરાઇ જાય, ત્યારે એ નિયમોનું પાલન પ્રસન્નતા વગેરે ન લાવતાં ઉદ્વેગ જ કરાવે. એ મનુષ્ય એ કિલ્લામાં કેમ ભરાઇ રહી શકે ?

ચિત્તની પ્રસન્નતા એટલે વિષયોનો આનંદ નહિ. ભોગવિલાસથી કેટલાકનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે; ચાહ, બીડી, દારૂ વગેરેથી કેટલાકનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને બુદ્ધિ જાગૃત થાય છે; કેટલાક મિષ્ટાન્નોથી પ્રસન્ન થઇ જાય છે. પણ આવી પ્રસન્નતા એ ખરી નથી. એ વિકારોનો ક્ષણિક આનંદ છે. મન ઉપર કશો બોજો ન હોય, કામમાંથી પરવારી ઘડીક આરામ લેતા હોઇયે, તે વખતે જેવો અકૃત્રિમ સ્વાભાવિક આનંદ હોય છે તે પ્રસન્નતા સહજ છે.

પા૦ ૧૩: સમાધિ—આ શબ્દથી સામાન્ય રીતે લોકો એમ સમજે છે કે પ્રાણને રોકી દઈને લાંબો વખત સુધી શબવત્ રહેવું તે. અમુક એક વસ્તુ અથવા વિચારની ભાવના કરતાં કરતાં એવી સ્થિતિ થઈ જાય કે જેમાં દેહનું ભાન ન રહે, શ્વાસોચ્છ્વાસ ધીમો અથવા બંધ પડી જાય અને કેવળ એ વસ્તુ અથવા વિચારનું જ દર્શન થાય. એને સમાધિ શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે.

ઉપર કહેલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગને હઠયોગ કહે છે. સિદ્ધાર્થે કાલામ અને ઉદ્રક દ્વારા આ હઠયોગની સમાધિ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ માલુમ પડે છે. આવા પ્રકારની સમાધિથી સમાધિકાળમાં સુખ અને શાન્તિ હોય છે. એ ઉતરી જાય એટલે જેવા બીજા માણસ તેવો જ એ.

પણ સમાધિ શબ્દ આ એક જ અર્થમાં વપરાતો નથી. અને સિદ્ધાર્થે પોતે જે સમાધિયોગની પોતાના શિષ્યોને ભલામણ કરી છે, તે આ હઠયોગની સમાધિ નહિ. જે વસ્તુ અથવા ભાવનાની સાથે ચિત્ત એવું તદ્રૂપ થઈ ગયું હોય કે એના સિવાય એ બીજું કશું દેખ્યા છતાં લેખી જ શકે નહિ અથવા સર્વત્ર એને જ જુએ; તે વિષયમાં ચિત્તની સમાધિદશા કહેવાય. મનુષ્યની જે સ્થિર ભાવના હોય, જે ભાવના કરતાં એ કદી નીચે ઉતરતો ન હોય, તે ભાવનામાં એની સમાધિ છે એમ સમજવું. સમાધિ શબ્દનો ધાત્વર્થ પણ આ જ છે. ઉદાહરણથી આ વિશેષ સ્પષ્ટ સમજાશે.

લોભી મનુષ્ય જે જે વસ્તુને જુએ તેમાં ધનને જ ખોળે છે. ઉકરડો હોય કે રસાળ જમીન હોય, નાનકડું ફુલ હોય કે સોનામહોર હોય. એ એમાંથી કેટલું ધન પ્રાપ્ત થાય એ જ તાકે છે. જે દિશાએ એ નજર નાંખે તે દિશામાંથી એ ધનપ્રાપ્તિનો સંભવ શોધે છે. એને આખું જગત ધનરૂપે જ ભાસે છે. ઉડતાં પક્ષીનાં પીંછાંઓ, જાતજાતનાં પતંગીયાંઓ, હવાવાળી ટેકરીઓ, નહેર ખણી શકાય એવી નદીઓ, તેલ કાઢી શકાય એવા કુવાઓ, પુષ્કળ લોકો જ્યાં જતા હોય એવાં તીર્થસ્થાનો—સર્વેને એ ધનપ્રાપ્તિનાં સાધન રૂપે ઉત્પન્ન થયેલાં હોય એમ માને છે. આવી ચિત્તની દશાને લોભસમાધિ કહી શકાય.

કોઇ રસાયનશાસ્ત્રી જગતમાં જ્યાં ત્યાં રાસાયનિક ક્રિયાઓના જ પરિણામ રૂપે બધું થયેલું જુએ છે. એ શરીરમાં, ઝાડોમાં, પથ્થરમાં, આકાશમાં સર્વત્ર રસાયનનો જ ચમત્કાર જુએ છે. એમ કહી શકાય કે એની રસાયનમાં સમાધિ થઈ છે.

કોઇ મનુષ્ય જ્યાં ત્યાં હિંસાથી જ જગત ચાલતું જુએ છે. મોટો જીવ નાનાને મારીને જ જીવે છે એમ એ સર્વત્ર નિહાળે છે. 'બળીયાને જ જીવવાનો અધિકાર છે,' એવો નિયમ એ દુનીયામાં દેખે છે. એને હિંસાભાવનામાં સમાધિ થયેલી ગણાય.

વળી, કોઈ બીજો માણસ આખું જગત પ્રેમના નિયમ ઉપર જ રચાયેલું જુએ છે. દ્વેષને એ અપવાદ રૂપે

અથવા વિકૃતિ રૂપે પેખે છે. જગતનો શાશ્વત નિયમ—જગતને ટકાવનારો નિયમ—પરસ્પર પ્રેમવૃત્તિ છે એમ જ એને દેખાય છે. એના ચિત્તની પ્રેમસમાધિ છે.

કોઇ ભક્ત પોતાના ઇષ્ટ દેવની મૂર્તિને જ અણુઅણુમાં પ્રત્યક્ષવત્ દેખે છે. એની મૂર્તિને વિષે સમાધિ ગણાય.

એ રીતે જે ભાવનામાં ચિત્તની સ્થિરતા થઇ હોય તે ભાવનાની એને સમાધિ છે એમ કહેવાય.

દરેક મનુષ્યને આ રીતે કોઇ ને કોઇ સમાધિ છે. પણ જે ભાવનાઓ મનુષ્યની ઉન્નતિ કરનારી છે, એનું ચિત્ત શુદ્ધ કરનારી છે, એને સુખદુઃખથી પર કરી શાન્ત કરી મુકનારી છે, એ ભાવનાઓની સમાધિ અભ્યાસ કરવા જેવી કહેવાય. એવી સાત્ત્વિક સમાધિઓ જ્ઞાનશકિત, ઉત્સાહ, આરોગ્ય વગેરે સર્વેને વધારવાવાળી છે; એ બીજાને પણ આશીર્વાદ રૂપ થઇ પડે છે. એમાં સ્થિરતા થયા પછી એમાંથી વ્યુત્થાન થતું નથી, એટલે પાછી નીચલી હલકી ભાવનામાં પ્રવેશ થતો નથી. એવી ભાવનાઓ તે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા વગેરે વૃત્તિઓની છે. એક વાર સ્થિરપણે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મિત્રભાવના બંધાય, પછી એમાંથી ઉતરીને હિંસા કે દ્વેષ થાય જ નહિ. આવી ભાવનાઓ અને શીલોના અભ્યાસથી મનુષ્ય શાન્તિ અને સત્યના દ્વાર સુધી પહોંચે છે. ભાવનાઓના આ પ્રમાણેના ઉત્કર્ષ વિનાની હઠયોગની સમાધિ વિશેષ

ફળ આપનારી નથી. એવા પ્રકારના સમાધિલાભ માટે બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં ઘણી સુંદર સૂચનાઓ છે.

પા૦ ૨૦ : **સમાજસ્થિતિ**—ખરું જોતાં, પ્રત્યેક કાળમાં ત્રણ જાતના માણસો હોય છે. એક પ્રત્યક્ષ નાશવંત જગતને ભોગવવાની તૃષ્ણાવાળા; બીજા મરણ પછી એવા જ પણ કાલ્પનિક હોવાથી વિશેષ રમ્ય લાગતા જગતને ભોગવવાની તૃષ્ણાવાળા; (એ કાલ્પનિક ભોગો માટે કાલ્પનિક દેવોની અથવા ભૂતકાળમાં થઇ ગયેલા પુરુષોને કલ્પનાથી પોતા કરતાં વિજાતીય સ્વરૂપ આપીને તેની ઉપાસના કરે છે.) ત્રીજા મોક્ષની વાસનાવાળા—એટલે પ્રત્યક્ષ સુખદુઃખ, હર્ષશોકમાંથી મુક્તિ ઇચ્છવાવાળા નહિ, પણ જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છાવાળા.

એથી ચોથા સંત પુરુષો પ્રત્યક્ષ જગતમાંથી ભોગ ભાવનાનો નાશ કરી, તેમજ મરણ પછી ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાનો પણ નાશ કરી, તથા જન્મમરણની પરંપરાના ભયથી ઉત્પન્ન થતી મોક્ષવાસનાને પણ છોડી, જે સ્થિતિમાં જે સમયે હોય તે સ્થિતિને શાન્તિપૂર્વક ધારણ કરવાવાળા હોય છે. એ પણ પ્રત્યક્ષને જ પૂજવાવાળા છે, પણ એમાં એમને ભોગવૃત્તિ નથી; કેવળ મૈત્રી, કરુણા કે મુદિતાની જ વૃત્તિથી એ પ્રત્યક્ષ ગુરુ અને ભૂત–પ્રાણીને પૂજે છે.

આ પ્રત્યેક ઉપાસનામાંથી મનુષ્યને પસાર થવું પડે છે. કેટલા વખત સુધી એ એક જ ભૂમિકામાં ટકે એ એની વિવેકદશા ઉપર અવલંબીને રહે છે.

પા૦ ૨૩ : શરણત્રય–જુદે જુદે નામે આ 'શરણત્રય'નો પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં મહિમા સ્વીકાર્યો છે. એનું કારણ એ. કે એ શરણુંત્રય સ્વાભાવિક જ છે. ગુરુમાં નિષ્ઠા, સાધનામાં નિષ્ઠા અને ગુરુભાઇઓમાં પ્રીતિ અથવા સંતસમાગમ એ ત્રિપુટિ વિના કોઇ પુરુષની ઉન્નતિ થતી નથી. બૌદ્ધશરણત્રયની પાછળ આ જ ભાવના રહી છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં આ જ ત્રણ ભાવનાને નિશ્ચય (સહજાનંદ સ્વામીમાં નિષ્ઠા), નિયમ (સંપ્રદાયના નિયમોનું પાલન) અને પક્ષ (સત્સંગીઓ માટે બંધુભાવ) એ નામોથી સંબોધી છે.

बुद्धं शरणं गच्छामि એ શરણની યથાર્થતા તો વાસ્તવિક રીતે બુદ્ધ પ્રત્યક્ષ હતા ત્યારે જ હતી. પોતાના ગુરુની પૂર્ણતા વિષે દૃઢ શ્રદ્ધા ન હોય તો શિષ્ય ચડી શકે જ નહિ. જ્યાં સુધી બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી જ મુમુક્ષુને કોઇ દેવાદિકને વિષે ભૂતકાળના અવતારોની ભક્તિમાં રસ લાગે છે. ગુરુપ્રાપ્તિ બાદ ગુરુ એ જ પરમ દૈવત—પરમેશ્વર બને છે. વેદ ધર્મોમાં અનુભવ અથવા જ્ઞાનના આધારે રચાયેલા સર્વે ધર્મોમાં ગુરુને જ શ્રેષ્ઠ દૈવત ગણેલું છે.

પણ જ્યારે જ્યારે કોઇ ગુરુ સંપ્રદાય સ્થાપી જાય છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ ગુરુની ઉપાસનામાંથી પરોક્ષ અવતાર કે દેવની ઉપાસનામાં એ સંપ્રદાય ઉતરી પડે છે. કાળે કરીને આદ્ય સ્થાપક પરમેશ્વરપણાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને

એ આપણો તારક છે એવી શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર સંપ્રદાયની રચના થાય છે. ત્યાર પછી આ પ્રથમ શરણુની ભાવના જુદું જ સ્વરૂપ પકડે છે.

આ ત્રણુ શરણુ આધ્યાત્મિક માર્ગમાં જ ઉપકારી છે એમ માનવાનું નથી. કોઇ પણુ સંસ્થા કે પ્રવૃત્તિ, નેતા કે આચાર્યને વિષે શ્રદ્ધા, એના નિયમોનું પાલન અને એમાં જોડાયેલા બીજા જનો પ્રત્યે બંધુભાવ વિના યશસ્વી થઇ શકતી નથી. 'પોતાની સંસ્થાનું અભિમાન' એ શબ્દોમાં આ ત્રણુ ભાવનાઓ જ પરોવાયલી છે; અને તેથી ઉપર કહ્યું છે કે આ શરણુત્રય સ્વાભાવિક છે.

હાલના કાળમાં ગુરુભક્તિ વિષે ઉપેક્ષા કે અનાદરની વૃત્તિ કેટલેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. ઉન્નતિની ઇચ્છા રાખનારે એ વૃત્તિને સ્વીકારી લેવાની લાલચમાં પડવું ન જોઇએ. આર્યાવર્તના ધર્મો અનુભવના માર્ગો છે. અનુભવો કદી પણુ વાણીથી બરાબર બતાવી શકાય નહિ. પુસ્તકો એથી પણુ ઓછું બતાવે. પુસ્તકોથી જ સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોય તો વિદ્યાર્થીને મૂળાક્ષર, બારાખડી અને સો કે હજાર સુધી આંકડા શીખવી શાળાઓ બંધ કરી શકાય. પણુ પુસ્તક કદી શિક્ષકની અવેજી લઇ શકે જ નહિ; તેમ શાસ્ત્રો અનુભવ લીધેલા સંતની તોલે આવી શકે જ નહિ.

વળી ભક્તિ—પૂજ્ય ભાવ, આદર—એ મનુષ્યની એક સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. થોડેઘણે અંશે સર્વેમાં એ રહેલી છે. જેમ જેમ એ પરોક્ષ અથવા કલ્પનાઓમાંથી નીકળી

પ્રત્યક્ષમાં ઉતરે તેમ તેમ પૂર્ણતાની વધારે સમીપ. એવી પ્રત્યક્ષ ભક્તિની ભૂખ પૂરેપૂરી ઉઘડે અને તેની તૃપ્તિ થાય ત્યાર પછી જ નિરાલંબ શાન્તિની દશાએ પહોંચાય. ગુરુ-ભક્તિ સિવાય એ ભૂખની પૂરેપૂરી તૃપ્તિ થઈ શકતી નથી. માતા-પિતા પ્રત્યક્ષપણે પૂજ્ય છે, પણ તેમને વિષે અપૂર્ણતાનું ભાન હોવાથી એમની સારીપેઠે ભક્તિ કર્યા બાદ પણ ભક્તિની ભૂખ રહી જાય છે, અને તેને ભાંગવા જ્યાં સુધી સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મનુષ્યને પરોક્ષ દેવાદિકની સાધનાનો આશ્રય લેવો પડે છે. એ રીતે ગુરુ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે કે નહિ એ વિચારને બાજુએ રાખીયે તોપણ એમ કહી શકાય કે એના વિના મનુષ્યની ભક્તિની ભાવનાનો પૂર્ણ વિકાસ થઇ ત્યાર પછીની ભાવનામાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી.

પા૦ ૩૩: વર્ણની સમાનતા—સમાજમાં વર્ણવ્યવસ્થા હોવી એ એક વસ્તુ છે, અને વર્ણમાં ઉચનીચપણાનું અભિમાન હોવું એ બીજી વસ્તુ છે. વર્ણવ્યવસ્થા સામે કોઇ સંતોએ વાંધો લીધો નથી. વિદ્યાની, શાસ્ત્રની, અર્થની કે કળાની ઉપાસના કરવાવાળા પુરુષોના સમાજમાં જુદાં જુદાં કર્મો હોય એમાં કોઇને વાંધો લેવાપણું ન હોય; પણ એ કર્મને લીધે જ્યારે ઉચનીચના ભેદો પાડી વર્ણનું અભિમાન ધારવામાં આવે, ત્યારે સંતો એની સામે કટાક્ષ કરે જ છે. એ અભિમાન સામે પોકાર ઉઠાવનાર માત્ર બુદ્ધ જ નથી. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ,

તુકારામ, વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્યદેવ, નાનક, કબીર, નરસિંહ મહેતા, સહજાનંદ સ્વામી વગેરે કોઈ પણ સંતો વર્ણના અભિમાનને વખોડયા વિના રહ્યા નથી. એમાંના ઘણા-ખરાઓએ પોતાપૂરતાં તો ચાલુ રૂઢિઓનાં બંધનો કાપી જ નાંખ્યાંછે. સર્વેએ એ રૂઢિઓને તોડાવવાનો આગ્રહ કર્યો નથી, એનાં બે કારણો હોઇ શકે. જે પ્રેમભાવનાના બળથી એમને પોતાને એ નિયમોમાં રહેવું અશક્ય લાગ્યું, તે ભાવનાના વિકાસ વિના એ રિવાજોનો ભંગ કશો ફાયદા-કારક નથી તથા રૂઢિઓના સંસ્કારો એટલા બળવાન હોય છે કે એ સહેલાઇથી જીતી શકાતા નથી.

પા૦ ૪૧ : ફકરો **બીજો**–અભ્યુન્નતિના સાત નિયમો કહીને ૭ ગણાવ્યા છે. એક ભૂલથી રહી ગયો છે, તે નીચે પ્રમાણેઃ (૭) દુષ્ટની સંગતમાં પડશો નહિ.

સૂચના

નીચે પ્રમાણે સુધારી પછી જ પુસ્તક વાંચવાની શરૂઆત કરવા વિનંતિ છે.

બુદ્ધ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	સુધારો
૧૩	૩	ગુરુયે	ગુરુને
૨૫ ટીપઃ૭		सचित्तपरियो ह्मनं	०परियोह्मनं
૩૮	૧૩	ખચ્ચ	ખર્ચ્યું
૩૯	૧૧	ભગવાન્	ભગવન્
૪૦	૯	,,	,,
૫૭	૧૬	દેવદત્ત	દેવદત્તે
૬૦	૮	સત્યના શોધ ન	સત્યનાં શોધન
૬૧	૯	પોતાના	પોતાનાં
૬૬	૨૦	છે,	છે'
૬૯	૧૭	વેદધર્મોમાં અનુભવ	વેદધર્મોમાં એટલે અનુભવ

મહાવીર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	સુધારો
૭૮	૧	દેહયાગ	દેહત્યાગ
૮૮	૫	એમનો	એમના
૮૯	૧૧	નિગ્રન્થ	નિર્ગ્રન્થ
૯૮	૧૬	ઉલટો જડ	ઉલટો એણે જડ
૯૯	૧૯	ઇચ્છા, એનો	ઇચ્છા, અને એને
૧૦૬	૧	ઘડીયાળ	ઘડીયાળનું
૧૧૪ ટીપઃ૪		सकलांच्या	सकळांच्या

મહાવીર

ગૃહસ્થાશ્રમ

જન્મ

૧ બુદ્ધદેવના જન્મની સોળ વર્ષ પહેલાં એ જ મગધ દેશમાં અને એ જ ઇક્ષ્વાકુ કુળની એક શાખામાં જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરનો જન્મ થયો હતો. એમના પિતા સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયકુંડ નામે એક ગામના રાજા હતા. એમની માતાનું નામ ત્રિશલા હતું. એમનો જન્મ ચૈત્ર શુદ તેરશને દહાડે થયો હતો. એમના નિર્વાણકાળથી જૈન લોકોનો વીર સંવત ગણવામાં આવે છે અને તે વિક્રમ સંવત્ કરતાં ૪૭૦ વર્ષ જૂનો છે. નિર્વાણ સમયે મહાવીરનું વય ૭૨ વર્ષનું હતું એમ મનાય છે. એટલે એમનો જન્મ વિક્રમ સંવત્‌ની ૫૪૨ વર્ષ પૂર્વે થયેલો કહી શકાય.

૨ મહાવીરનું જન્મનામ વર્ધમાન હતું.
બાલસ્વભાવ માતૃભક્તિ
એ નાનપણથી જ અત્યંત માતૃભક્ત હતા. એમની દયાવૃત્તિ એટલી સૂક્ષ્મ હતી કે પોતાને લીધે માતાને ગર્ભવાસમાં અત્યંત વેદના થઇ હશે એ વિચારથી એમને બહુ દુ:ખ થતું, અને ફરીથી એવું દુ:ખ કોઇ માતાને ન થાઓ એવા ઉદ્દેશથી આ જન્મને છેવટનો કરવો એવો વિચાર જાણે એમણે કર્યો હોય એમ લાગતું હતું.

૩ વર્ધમાન બાલ્યાવસ્થામાં ક્ષત્રિયને છાજે
પરાક્રમપ્રિયતા
એવી રમતોના બહુ શોખીન હતા. એમનું શરીર ઉંચું અને બળવાન હતું અને એમનો સ્વભાવ પરાક્રમપ્રિય હતો. નાનપણથી જ બીકને તો એમણે કદી પોતાના હૃદયમાં સંઘરી જ ન હતી. એક વાર આઠ વર્ષની ઉમરે એ કેટલાક છોકરાઓ સાથે રમતાં રમતાં જંગલમાં જઇ ચડ્યા. ત્યાં એક ઝાડ નીચે એક ભયંકર સર્પ પડેલો હતો. બીજા છોકરાઓ એને જોઇને નાસભાગ કરવા લાગ્યા, પણ આઠ વર્ષના વર્ધમાને એક બાળાની માફક એને ઉંચો કરી દૂર ફેંકી દીધો.

* પાછળ "માતૃભક્તિ" વિષે નોંધ જુઓ.

૪ જેમ પરાક્રમમાં તેમ ભણવામાં પણ એ અગ્રેસર હતા. કહે છે કે નવ વર્ષની ઉમરે

બુદ્ધિમત્તા

તો એમણે વ્યાકરણ શીખી લીધું હતું.

૫ સાત હાથ ઉંચી કાયાવાળા વર્ધમાન યથાકાળે જુવાન થયા. નાનપણથી

વિવાહ

જ એમની વૃત્તિ વૈરાગ્યપ્રિય હતી. સંન્યાસ એ એમના જીવનનું લક્ષ્ય હતું. એમનાં માતાપિતા એમના લગ્નને માટે બહુ આગ્રહ કરતાં હતાં, પણ એ પરણવાને માનતા ન હતા. પણ છેવટે એમની માતા અત્યંત આગ્રહ કરવા લાગ્યાં, અને એમના સંતોષાર્થે પરણવા વિનવવા લાગ્યાં. એમના અવિવાહિત રહેવાના આગ્રહથી માતા બહુ દુઃખ કરતાં હતાં, અને વર્ધમાનનો કોમળ સ્વભાવ એ દુઃખ પણ જોઇ શકતો ન હતો. તેથી અનાસક્ત છતાં કેવળ માતાના સંતોષાર્થે એમણે યશોદા નામે એક રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. યશોદાને પ્રિયદર્શના નામે એક પુત્રી થઇ. તે આગળ જતાં જમાલિ નામે એક રાજપુત્રની સાથે પરણી.

૬ વર્ધમાન અઠ્ઠાવિશ વર્ષના થયા ત્યારે

માતાપિતાનું અવસાન

એમનાં માતાપિતા તે કાળની જૈન ભાવના પ્રમાણે અનશન વ્રત કરી

દેહત્યાગ કરી ગયાં. વર્ધમાન જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી રાજ્યના અધિકારી હતા, પણ એમણે રાજ્ય ન સ્વીકારતાં પોતાના ભાઇ નંદિવર્ધનનો અભિષેક કર્યો.

ગૃહત્યાગ

૭ બે એક વર્ષ વીત્યા બાદ સંસારમાં હવે રહેવાનું પ્રયોજન નથી એમ વિચારી જે સંન્યાસજીવન માટે એમનું ચિત્ત તલપાપડ થઇ રહ્યું હતું, તે સ્વીકારી લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. એમણે પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન કરી દીધું. કેશલોચન કરી, માત્ર એક વસ્ત્ર રાખી, રાજ્ય છોડી તપ કરવા માટે ચાલતા થયા.

વસ્ત્રાર્ધદાન

૮ દીક્ષા લીધા પછી એ ચાલ્યા જતા હતા, એટલામાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ એમની પાસે આવી ભિક્ષા માગવા લાગ્યો. વર્ધમાન પાસે પહેરેલા વસ્ત્ર સિવાય કશું રહ્યું ન હતું, એટલે એનો જ અરધો ભાગ કરી એણે એ બ્રાહ્મણને આપી દીધો. બ્રાહ્મણે પોતાને ગામ જઇ એના છેડા બંધાવવા માટે એ વસ્ત્ર એક તુણનારને આપ્યું. તુણનારે વસ્ત્ર મૂલ્યવાન છે એમ જોઈ બ્રાહ્મણને કહ્યું કે "આનો જો બાકીનો અરધો ભાગ પણ મળે તો એ વર્તી ન શકાય એવી રીતે જોડી દઉં.

એ વસ્ત્રને પછી વેચવાથી ભારે કિમ્મત ઉપજશે, અને તે આપણે સરખે ભાગે વહેંચી લેશું." બ્રાહ્મણ આથી લોભાઇ પાછો વર્ધમાનને શોધવા નીકળી પડ્યો.

સાધના

---

૧ નીકળ્યા ત્યારથી જ વર્ધમાને કદી પણ કોઇના ઉપર ક્રોધ ન કરવાનો અને ક્ષમાને પોતાનું જીવનવ્રત ગણવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સામાન્ય વીરો મોટાં પરાક્રમો કરી શકે છે; ખરા ક્ષત્રિયો વિજય મેળવ્યા પછી ક્ષમા બતાવી શકે છે; પણ વીરો સુદ્ધાં ક્રોધને જીતી શકતા નથી અને પરાક્રમ કરવાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી ક્ષમા આપી શકતા નથી. વર્ધમાન પરાક્રમી હતા છતાં એમણે ક્રોધને જીત્યો અને શક્તિ છતાં ક્ષમાશીલ થયા, તેથી એમનું નામ મહાવીર પડ્યું.

મહાવીરપદ

૨ મહાવીર નીકળ્યા ત્યાંથી લઈને બાર વર્ષનું એમનું જીવન તપશ્ચર્યાનું

સાધનાનો બોધ

ઉગ્રમાં ઉગ્ર સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે, સત્યને શોધવા માટે મુમુક્ષુની વ્યાકુળતા કેટલી તીવ્ર હોવી જોઈએ, સત્ય, અહિંસા, ક્ષમા, દયા, જ્ઞાન અને યોગની વ્યવસ્થિતિ, અપરિગ્રહ, શાન્તિ, દમ, ઈત્યાદિ દૈવી ગુણોનો ઉત્કર્ષ કેટલે સુધી સાધી શકાય, ચિત્તની શુદ્ધિ કેવા પ્રકારની થવી જોઈએ, એના ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત રૂપે છે.

૩ આ જીવનભાગનો વિગતવાર હેવાલ આપવો આ સ્થળે અશક્ય છે.

નિશ્ચયો

એમાંના કેટલાક પ્રસંગોનો જ ઉલ્લેખ કરી શકાશે. એમણે સાધનકાળમાં વર્તનના કેટલાક નિશ્ચયો કરી રાખ્યા હતા. તેમાં પહેલો નિશ્ચય એ હતો કે પરસહાયની અપેક્ષા રાખવી નહિ, પણ પોતાના વીર્યથી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ મેળવવો. બીજાની મદદ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ એવો એમનો અભિપ્રાય હતો. એમનો બીજો ઠરાવ એ હતો કે જે જે કાંઈ ઉપસર્ગો* તથા પરિષહો×

* અન્ય પ્રાણીઓએ કરેલાં વિઘ્નો અને ક્લેશો.

× નૈસર્ગિક આપત્તિઓ.

આવી પડે . તેમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ. એમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે ઉપસર્ગો અને પરિષહો સહન કરવાથી જ પાપકર્મોનો ક્ષય થાય છે અને ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. દુઃખમાત્ર પાપ-કર્મનું ફળ છે, અને તે આવી પડે ત્યારે એને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો તે આજનું દુઃખ માત્ર ભવિષ્ય પર ઠેલવા જેવું છે. એ ફળોને કદી પણ ભોગવ્યા વિના છુટકો થતો જ નથી.

વેઠેલા ઉપસર્ગો અને પરિષહો

૪ આ કારણથી આ બાર વર્ષ એમણે એવા પ્રદેશોમાં ફરી ફરીને ગાળ્યાં કે જ્યાં એમને અધિકમાં અધિક કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય. જ્યાંના લોકો ક્રૂર, આતિથ્ય-હીન, સંતદ્રોહી, દીનને ત્રાસ દેનારા, નિષ્કારણ પરપીડનમાં આનંદ માનનારા હોય ત્યાં એ જાણી જાણીને જતા. એવા લોકો એમને મારતા, ભૂખ્યા રાખતા, એમની ઉપર કુતરાં છોડતા, રસ્તામાં અઘટિત મશ્કરી કરતા, એમની સમક્ષ બીભત્સ વર્તન ચલાવતા અને એમની સાધનામાં વિઘ્ન નાંખતા. કેટલીક જગ્યાએ એમને ટાઢ, તડકો, વંટોળીયા, વરસાદ વગેરે નૈસર્ગિક વિટંબણાઓ તથા સર્પ, વાઘ વગેરે હિંસ્ર પ્રાણીઓ તરફથી પણ

ભારે આપત્તિઓ વેઠવી પડી. આ બાર વર્ષનો હેવાલ આ ઉપસર્ગો અને પરિષહોનાં કરુણાજનક વર્ણનોથી જ ભરાઈ જાય છે. જે ધૈર્ય અને ક્ષમાની વૃત્તિથી એમણે એ સર્વે સહી લીધાં, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ આપણું હૃદય એમની તરફ આદરભાવે ખેંચાય છે. સર્પ જેવાં વેરને ન ભૂલનારાં પ્રાણીઓ પણ એમની અહિંસાવૃત્તિના પ્રભાવ તળે આવી વૈરભાવ છોડી દેતાં. પણ મનુષ્ય ઘણીવાર સર્પ અને વાઘ કરતાં યે વિશેષ પરપીડક થતો એમ એમનું જીવનવૃત્તાન્ત બતાવે છે.

કેટલાક પ્રસંગો: મોરાક ગામ

૫ એકવાર મહાવીર મોરાક નામે ગામ પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એમના પિતાના એક મિત્ર કુલપતિનો આશ્રમ હતો, એણે મહાવીરને પોતાના આશ્રમમાં એક ઝુંપડી બાંધી ચાતુર્માસ સાધના કરવા વિનંતિ કરી. ઝુંપડી ઘાસની બનાવેલી હતી. વરસાદે હજી મંડાણ કર્યું ન હતું. એક દિવસ કેટલીક ગાયો આવી અને એમનાં તથા બીજા તાપસોનાં ઝુંપડાં ખાઈ જવા લાગી. અન્ય તાપસોએ તો ગાયોને લાકડી વતી હાંકી કાઢી, પણ મહાવીર તો પોતાના ધ્યાનમાં જ સ્થિર બેસી રહ્યા. આવી નિઃસ્પૃહતા બીજા તાપસોથી

સમાઈ નહિ, અને તેથી એમણે કુલપતિ પાસે જઈ મહાવીરે પોતાની ઝુંપડી ખવાડી દેવાની વાત કરી. કુલપતિએ મહાવીરને બેદરકારી માટે ઠપકો આપ્યો. આથી મહાવીરે વિચાર્યું કે પોતાને લીધે અન્ય તાપસોમાં અપ્રીતિ થાય માટે એમણે ત્યાં રહેવું ઉચિત નથી. તે જ સમયે એમણે પાંચ વ્રત ધારણ કર્યાં.

પંચવ્રતો

(૧) જ્યાં બીજાને અપ્રીતિ થાય ત્યાં વસવું નહિ; (૨) જ્યાં રહેવું ત્યાં સદા કાયોત્સર્ગ× કરીને જ રહેવું; (૩) સામાન્ય રીતે મૌન રાખવું; (૪) હાથમાં જ ભોજન કરવું; અને (૫) ગૃહસ્થનો વિનય કરવો નહિ *

દિગંબર દશા

૬ એક વર્ષને અન્તે એમને બીજાના મનની વાત જાણી લેવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. એ સિદ્ધિનો એમણે કાંઈક ઉપયોગ પણ કર્યો. એ વર્ષને અન્તે જ એકવાર એક છીંડા-

× કાયોત્સર્ગ=કાયાનો ઉત્સર્ગ. શરીરને પ્રકૃતિને સ્વાધીન કરીને ધ્યાનસ્થ રહેવું. એના રક્ષણ માટે કોઈ જાતના કૃત્રિમ ઉપાયો—જેવા કે ઝુંપડી બાંધવી, કામળી ઓઢવી, તાપવું વગેરે લેવા નહિ.

* પોતાની જરૂરીયાતો માટે ગૃહસ્થના ઉપર અવલંબીને ન રહેવું, અને એના કાલાવાલા ન કરવા.

ખાંચી જતાં એમનું બાકી રહેલું અરધું વસ્ત્ર કાંટામાં ભરાઇ ગયું. જે ફાટી ગયું તે ઉપયોગી નહિ જ હોય એમ માની લઇ મહાવીર ત્યાંથી આગળ ચાલતા થયા. પેલા બ્રાહ્મણે આ કટકો ઉપાડી લીધો.

મહાવીર આ દિવસથી પોતાના અન્તકાળ સુધી દિગમ્બર× દશામાં વિચર્યા.

લાટમાં વિચરણ

૭ મહાવીરને સૌથી વધારે કનડગત અને ક્રૂર વર્તન લાટ* નામના પ્રદેશમાં મળ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. ત્યાંના લોકો અત્યંત આસુરી છે એમ જાણીને જ મહાવીર ત્યાં ઘણો વખત ફર્યા હતા.

× અત્યાર સુધી મહાવીર શ્વેતામ્બર હતા, હવે દિગમ્બર થયા. આને લીધે જૈનોમાં મહાવીરની ઉપાસનાના આવા બે ભેદો પડી ગયા છે. જે વસ્ત્ર સહિત મહાવીરની ઉપાસના કરે છે તે શ્વેતામ્બર, જે નિર્વસ્ત્ર ઉપાસના કરે છે તે દિગમ્બર. દિગમ્બર જૈન સાધુઓ હવે ક્વચિત જ હોય છે.

* લાટ તો ગુજરાતનું નામ છે અને તેથી કેટલાક એને ગુજરાત માને છે; પણ એક સ્નેહી કહે છે કે એ નામનો આસામનો એક તાલુકો છે. મગધ અને લાટ વચ્ચે મહાવીર એટલા જલદી ફરતા કે લાટ એટલે ગુજરાત સંભવતો નથી.

૮ મહાવીર પ્રસિદ્ધિને દૂર જ રાખવા ઈચ્છતા હોય એમ વર્તતા. કોઈ ઠેકાણે લાંબો વખત સુધી રહેતા નહિ. જ્યાં માનનો સંભવ જણાય કે ચાલી નીકળે. એમના ચિત્તને હજુ શાન્તિ ન હતી. છતાં લાંબા કાળની તપશ્ચર્યાનો સ્વાભાવિક પ્રભાવ લોકો ઉપર પડવા લાગ્યો, અને અનિચ્છા છતાં ધીમે ધીમે એ પૂજનીય થતા ચાલ્યા.

તપનો પ્રભાવ

૯ આ રીતે બાર વર્ષ વીતી ગયાં. બારમે વર્ષે એમને સૌથી ભારે ઉપસર્ગ થયો. એક ગામમાં એક ઝાડ તળે એ ધ્યાનસ્થ થઈ બેઠા હતા એટલામાં એક ભરવાડ બળદોને ચરાવતો ત્યાં આવ્યો. એને કાંઈક કામ યાદ આવવાથી બળદની સંભાળ મહાવીરને કરી એ ગામમાં પાછો ગયો. મહાવીર ધ્યાનસ્થ હોવાથી એમણે ભરવાડનું કહેલું કશું સાંભળ્યું નહિ; પણ એમના મૌનનો અર્થ ભરવાડે સમ્મતિ તરીકે માની લીધો. બળદ ચરતા ચરતા દૂર ચાલ્યા ગયા. થોડી વારે ભરવાડ આવીને જુએ છે તો બળદ ન મળે. એણે મહાવીરને પૂછ્યું, પણ એમણે ધ્યાનસ્થ હોવાથી કશું સાંભળ્યું નહિ. આથી ભરવાડને મહાવીર ઉપર ખૂબ ક્રોધ ચઢ્યો, અને એણે એમના

છેલ્લો ઉપસર્ગ

કાનમાં કોઇ જાતની ભયંકર શિક્ષા કરી.* એક વૈદ્યે મહાવીરના કાન સાજા કર્યાં, પણ એ ઇજા એટલી વેદનાભરી હતી કે આટલા ધૈર્યવાન મહાવીરથી પણ વૈદ્યની શસ્ત્ર ક્રિયા વખતે ચીસ પાડી દેવાઇ હતી.

બોધપ્રાપ્તિ

૧૦ આ છેલ્લો ઉપસર્ગ સહન કર્યા બાદ, બાર વર્ષના કઠોર તપને અન્તે વૈશાખ શુદ દશમને દિવસે જામ્ભક નામે ગામની પાસેના એક વનમાં મહાવીરને જ્ઞાન ઉપજ્યું, અને એમના ચિત્તને શાન્તિ થઇ.

---

* કાનમાં ખૂંટીઓ મારી એમ મૂળમાં કહ્યું છે. [illegible] પણ સખ્ત દુઃખ કરી એટલું નક્કી.

ઉપદેશ

પહેલો ઉપદેશ

૧ જામ્ભક ગામથી જ મહાવીરે પોતાનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો. કર્મથી જ બંધન અને મોક્ષ થાય છે. અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ મોક્ષનાં સાધનો છે એવો એમનો પહેલા ઉપદેશનો સાર હતો.

દશ સદ્ધર્મો

૨ સર્વ ધર્મનું મૂળ દયા છે. પણ દયાના પૂર્ણ ઉત્કર્ષ માટે ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, પવિત્રતા, સંયમ, સંતોષ, સત્ય, તપ, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, એ દશ ધર્મો સેવવા જોઇયે. (૧) ક્ષમા રહિત માણસ દયાનું સારી રીતે પાલન નથી કરી શકતો; તેથી જે

ક્ષમા કરવામાં તત્પર છે તે ધર્મને ઉત્તમ રીતે સાધી શકે છે. (૨) સર્વ સદ્‌ગુણો વિનયને આધીન છે; અને વિનય નમ્રતાથી આવે છે. જે પુરુષ નમ્ર છે તે સર્વગુણસંપન્ન થાય છે. (૩) સરળતા વિના કોઇ પુરુષ શુદ્ધ થઇ શકતો નથી. અશુદ્ધ જીવ ધર્મ પાળી શકતો નથી. ધર્મ વિના મોક્ષ નથી અને મોક્ષ વિના સુખ નથી. (૪) માટે સરળતા વિના પવિત્રતા નથી, અને પવિત્રતા વિના મોક્ષ નથી. (૫-૬) વિષયસુખના ત્યાગથી જેણે ભય તથા રાગ-દ્વેષને તજ્યા છે એવા ત્યાગી પુરુષ નિર્ગ્રન્થ (સંયમી અને સંતોષી) કહેવાય છે. (૭) તન, મન, અને વચનની એકતા રાખવી, અને પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ વચનનો ઉચ્ચાર કરવો એ ચાર પ્રકારનું સત્ય છે. (૮) ઉપવાસ, આહારમાં બે ચાર કોળીયા ઉણા રહેવું, આજીવિકાનો નિયમ, રસત્યાગ, શીતોષ્ણાદિ સમવૃત્તિથી સહેવાં અને સ્થિરાસને રહેવું એ છ પ્રકારનું બાહ્ય તપ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, ધ્યાન, સેવા, વિનય, કાયોત્સર્ગ અને સ્વાધ્યાય એ છ પ્રકારનું આભ્યન્તર તપ છે. (૯) સંપૂર્ણ સંયમપૂર્વક મન, વચન અને કાયા વડે રહેવું એ બ્રહ્મચર્ય છે,

(૧૦) નિઃસ્પૃહતા એ જ અપરિગ્રહ છે. આ દશ ધર્મોના સેવનથી આપોઆપ ભય, રાગ અને દ્વેષ નાશ પામે છે અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સ્વાભાવિક ઉન્નતિપન્થ

૩ શાન્ત, દાન્ત, વ્રત નિયમમાં સાવધાન અને વિશ્વવત્સલ મોક્ષાર્થી મનુષ્ય નિષ્કપટપણે જે જે ક્રિયા કરે છે તેથી ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. જે પુરુષની શ્રદ્ધા પવિત્ર છે તેને શુભ અને અશુભ બન્ને વસ્તુઓ શુભ વિચારને લીધે શુભ રૂપે જ ફળ આપે છે.

અહિંસા પરમો ધર્મઃ

૪ હે મુનિ,* જન્મનાં અને જરાનાં દુઃખ જો. તને જેમ સુખ પ્રિય છે તેમ સર્વે જીવોને સુખ પ્રિય છે એમ વિચારી, કોઇ પણ જીવને મારીશ નહિ અને બીજા પાસે મરાવીશ નહિ. લોકોનાં દુઃખોને જાણનાર સર્વે જ્ઞાની પુરુષોએ મુનિઓને, ગૃહસ્થોને, રાગીઓને, ત્યાગીઓને, ભોગીઓને અને યોગીઓને આવો પવિત્ર અને શાશ્વત ધર્મ કહ્યો છે કે 'કોઇ પણ જીવને હણવો નહિ, તેના પર હકુમત ચલાવવી નહિ, તેને કબજે કરવો નહિ

* મુનિ એટલે વિચારશીલ પુરુષ

અને તેને હેરાન કરવો નહિ.' પરાક્રમી પુરુષ સંકટો પડતાં પણ દયા છોડતો નથી.

૫ હે મુનિ, અંદર જ યુદ્ધ કર; બીજાં બહારનાં યુદ્ધની શી જરૂર છે? યુદ્ધની આવી સામગ્રી મળવી ઘણી મુશ્કેલ છે.

દુર્લભતમ યુદ્ધ

૬ વિવેક હોય તો ગામમાં રહેતાં પણ ધર્મ છે અને જંગલમાં રહેતાં પણ ધર્મ છે; વિવેક ન હોય તો બન્ને નિવાસ અધર્મ રૂપ જ છે.

વિવેક એ જ ખરો સાથી

૭ મહાવીરના ઉપદેશોનો અત્યંત ફેલાવો કરનાર અને એમની અતિશય ભક્તિ-ભાવથી સેવા કરનાર એમના પહેલા અગીયાર શિષ્યો હતા. એ સર્વે ગૌતમગોત્રના બ્રાહ્મણો હતા. અગીયારે ભાઈઓ વિદ્વાન અને મોટા મોટા કુલોના અધિપતિઓ હતા. સર્વે તપસ્વી, નિરહંકારી અને મુમુક્ષુ હતા. વેદવિહિત કર્મકાણ્ડમાં પ્રવીણ હતા, પણ યથાર્થ જ્ઞાનથી શાન્તિને પામ્યા ન હતા. મહાવીરે એમના સંશયો કાપી નાંખી એમને સાધુની દીક્ષા આપી.

અગીયાર ગૌતમો

ઉત્તરકાળ

શિષ્ય-શાખા

૧ મહાવીરે જૈન ધર્મમાં નવું ચેતન રેડી એની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી. એમના ઉપદેશને પરિણામે પ્રજા વળી પાછી જોરથી જૈન ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાઈ; વૈરાગ્ય અને અહિંસાનો નવો જુવાળ દેશ ઉપર ફરી આવ્યો. અનેક રાજાઓ, ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓએ સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસધર્મ ગ્રહણ કર્યો. એણે કેવળ જૈન ધર્મમાંથી માંસાહાર સદંતર બંધ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ એ ધર્મને પરિણામે વૈદિક ધર્મમાં પણ અહિંસા પરમ ધર્મ મનાયો, અને શાકાહારનો સિદ્ધાન્ત મોટે ભાગે હિન્દુ પ્રજાઓએ સ્વીકાર્યો.

જમાલિનો મતભેદ

૨ સંસારનો ત્યાગ કરવામાં એમનો જમાઈ જમાલિ અને પુત્રી પ્રિયદર્શના પણ હતાં. આગળ જતાં મહાવીર અને જમાલિ વચ્ચે મતભેદ પડવાથી એણે જુદો પંથ સ્થાપ્યો. કૌશામ્બીના ઉદયન રાજાની મા મૃગાવતી મહાવીરની પરમ ભક્ત હતી, અને પાછળથી જૈન સાધ્વી થઈ હતી એમ કહેવાય છે. બુદ્ધના ચરિત્રમાં ઉદયનની પટ્ટરાણીએ બુદ્ધનું અપમાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ કહ્યું છે. એ ઉપરથી જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે મતપંથની ઇર્ષ્યાના ઝગડા ચાલતા હોય એમ સંભવે છે.

નિર્વાણ

૩ બોંતેર વર્ષની વય સુધી મહાવીરે ધર્મોપદેશ કર્યો. એમણે જૈન ધર્મને નવું સ્વરૂપ આપ્યું. એમના કાળમાં પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરનો સંપ્રદાય ચાલતો. પાછળથી મહાવીરે અને પાર્શ્વનાથી અનુયાયીઓએ પોતાના ભેદોને સમાવી દઈ જૈન ધર્મને એકરૂપતા આપી, અને ત્યારથી મહાવીરને સર્વે જૈનોએ અંતિમ તીર્થંકર તરીકે સ્વીકાર્યા. બોંતેરમે વર્ષે કાર્તક વદ અમાસને દિવસે મહાવીરનું નિર્વાણ થયું.

૪ મહાવીરના ઉપદેશનું પરિણામ પોતાના સમયમાં જ કેટલું ભારે હતું, એ જાણવું મુશ્કેલ છે. પણ એ સંપ્રદાયે

જૈન સંપ્રદાય

હિન્દુસ્તાનમાં પોતાનો પાયો સ્થિર રાખ્યો છે. એક કાળમાં વૈદિકો અને જૈનો વચ્ચે ભારે ઝગડા ચાલતા હતા; પણ આજે બન્ને સંપ્રદાયો વચ્ચે કશો વૈરભાવ રહ્યો નથી. આનું કારણ એ છે કે જૈન ધર્મનાં કેટલાંક તત્ત્વો વૈદિકોએ—અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને પૌરાણિકોએ—એટલાં પૂર્ણપણે પોતામાં મેળવી દીધાં છે, અને તે જ પ્રમાણે જૈનોએ પણ દેશકાળાનુસાર એટલા વૈદિક સંસ્કારો સ્વીકારી લીધા છે કે એ બે ધર્મો વચ્ચે ભારે પ્રકૃતિનો કે સંસ્કારનો ભેદ હવે રહ્યો નથી. આજે હવે જૈનોને વૈદિક થવાનું કે વૈદિકને જૈન થવાનું ભારે કારણ પણ નથી, અને તેમ થાય તો કોઈ જાતના જુદા જ વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરવા જેવું લાગે એમ પણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનને સમજાવવાના વિષયમાં બેના જુદા વાદો× છે, પણ એમ તો વૈદિક ધર્મમાં પણ અનેક વાદો છે. પણ બેનો

× પાછળ 'વાદ' ઉપર નોંધ જુઓ.

અન્તિમ નિશ્ચય તેમજ સાધનમાર્ગ પણ એક જ પ્રકારનો સમજાય છે. વૈદિક ધર્મ આજે બહુધા ભક્તિમાર્ગી છે, અને જૈન પણ ભક્તિમાર્ગી જ છે. ઇષ્ટ દેવતાની અત્યંત ભક્તિ વડે ચિત્ત શુદ્ધ કરી, મનુષ્યત્વની સર્વે ઉત્તમ સંપત્તિઓ સંપાદન કરી, છેવટે તેનું પણ અભિમાન તજી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું એ બન્નેનું ધ્યેય છે. બન્ને ધર્મોએ પુનર્જન્મના વાદને ગૃહીત કરીને જ પોતાની જીવનપદ્ધતિ રચી છે. સંસાર વ્યવહારમાં આજે જૈન અને વૈદિકો અત્યંત ગાઢ પ્રસંગમાં રોજ રોજ આવે છે; ઘણેક ઠેકાણે બન્ને વચ્ચે રોટી–બેટી વ્યવહાર પણ હોય છે. છતાં એક બીજાના ધર્મો વિષે અત્યંત અજ્ઞાન અને ગેરસમજુતી પણ સાધારણ છે. વૈદિક ધર્મ, અવતારો, વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા વિષે જૈન કશું ન જાણતો હોય એવું વધારે ઓછું હોય છે; પણ જૈન ધર્મનાં તત્ત્વો, તીર્થંકરો ઇત્યાદિ વિષે વૈદિકો કાંઈ જ ન જાણતા હોય એવું અત્યંત સામાન્ય છે. એ સ્થિતિ ઇચ્છવાજેવી નથી. સર્વ ધર્મોનું–સર્વ ગ્રન્થોનું અવલોકન કરી, સર્વ મત પંથો વિષે નિર્વૈર વૃત્તિ રાખી, પ્રત્યેકમાંથી સારાસારનો વિવેક કરી સારનો સ્વીકાર અને અસારનો

ત્યાગ કરવો, એ મુમુક્ષુને માટે આવશ્યક છે. કોઇ ધર્મ એવો નથી કે જેમાં સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, ઇત્યાદિકનો સ્વીકાર ન હોય; કોઇ ધર્મ એવો નથી કે જેમાં કાળે કરીને અશુદ્ધિઓ પેઠી ન હોય. માટે જેમ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાના ધર્મો પાળ્યા છતાં એનું મિથ્યાભિમાન રાખવું ઉચિત નથી, તેમજ પોતાના ધર્મને અનુસર્યા છતાં એનું મિથ્યાભિમાન ત્યાજ્ય જ છે.

નોંધ

પાઠ ૭૬ : માતૃભક્તિ—જગતના સર્વે જ્ઞાન અથવા સંતતામાં શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર જોતાં, તેમનો માતાપિતા અને ગુરુ પ્રત્યેનો અપાર પ્રેમ ધ્યાન ખેંચે છે. જેણે બાળપણમાં માતાપિતાની તથા ગુરુની અત્યન્ત પ્રેમથી સેવા કરી તેમનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત નથી કર્યો એ મહાપુરુષ થઇ શકે એવું જોવામાં નહિ આવે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ, જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, એકનાથ, સહજાનંદ સ્વામી, સ્વામી નિષ્કુળાનંદ વગેરે સર્વે માતૃદેવ, પિતૃદેવ કે ગુરુદેવ હતા. આ સર્વે સત્પુરુષો અત્યન્ત વૈરાગ્યનિષ્ઠ પણ હતા.

ઘણાકનું એવું માનવું છે કે પ્રેમ અને વૈરાગ્ય એ બે વિરોધી વૃત્તિઓ છે. એવી માન્યતામાંથી લખાયેલાં ઘણાં-

એક ભજનો હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષાઓમાં છે; એ માન્યતાના જોરમાં સંપ્રદાયપ્રવર્તકોએ ઘણીવાર પ્રેમવૃત્તિનો નાશ થઇ જાય એવા ઉપદેશો પણ કરેલા છે. 'માતાપિતા ખોટાં છે,' 'કુટુંબીઓ સર્વે સ્વાર્થનાં જ સગાં છે,' 'કોની મા અને કોના બાપ ?' વગેરે પ્રેમવૃત્તિનો નાશ કરનારી ઉપદેશશ્રેણીનો આપણા ધાર્મિક ગ્રન્થોમાં તોટો નથી. એ ઉપદેશશ્રેણીની અસર તળે આવી કેટલાક પુરુષો પ્રત્યક્ષની ભક્તિને ગૌણ કરી પરોક્ષ અવતારો અથવા કાલ્પનિક દેવોની જડ ભક્તિનું માહાત્મ્ય સમજી અથવા ભૂલભરેલા વૈરાગ્યની ભાવનાથી પ્રેરાઇ કુટુંબીઓ પ્રત્યે નિષ્ઠુર થઇ જાય છે. યાવજ્જીવન સેવા કરતાં પ્રાણ ખપી જાય તોયે જે માતાપિતા અને ગુરુના ઋણમાંથી છૂટી શકાતું નથી, એવા અત્યન્ત પૂજનીય અને પવિત્ર સંબંધને પાપરૂપ, બંધનકારક કે સ્વાર્થયુક્ત લેખવો એ એક બારેમાં બારે ભૂલ છે. હિન્દુસ્તાનના આધ્યાત્મિક માર્ગને પણ ચેતનથી ભરી દેવાને બદલે ઉલટો જડ બનાવ્યો છે. જે સંતો મહત્તાને પામ્યા છે તેમણે કદાપિ એક કાળે એ ભૂલો કરી હોય, તોપણ એમાંથી એમને છૂટવું જ પડ્યું છે. નૈસર્ગિક રહેલ પૂજ્યભાવના, વાત્સલ્યભાવના, મિત્રભાવના વગેરેને સ્વાભાવિક સંબંધોમાં બતાવવાનું પોતાની ભૂલને લીધે અશક્ય થઇ પડવાને લીધે, એમને એ ભાવનાઓ કૃત્રિમ રીતે પણ વિકસાવવી પડી છે; એટલે કોઇ દેવીમાં, પાંડુરંગમાં, બાળકૃષ્ણમાં, કનૈયામાં,

દ્વારિકાધીશમાં કે દત્તાત્રેયમાં માતૃભાવ, પિતૃભાવ, પુત્રભાવ, પતિભાવ, મિત્રભાવ કે ગુરુભાવ આરોપવો પડયો છે, અથવા કોઇ બીજાને માતાપિતા માનવાં પડયાં છે કે શિષ્ય પર પુત્રભાવ કેળવવો પડયો છે. પણ એ ભાવનાઓના વિકાસ વિના તો કોઇની ઉન્નતિ થઇ જ નથી.

વૈરાગ્ય એટલે પ્રેમનો અભાવ નહિ, પણ પ્રેમપાત્ર જનમાંથી સુખની ઇચ્છાનો નાશ. એમને સ્વાર્થી ગણી એમનો ત્યાગ કરવાનો ભાવ નહિ, પણ એમને વિષેના પોતાના સ્વાર્થોનો ત્યાગ અને એમને ખરૂં સુખ આપવા માટે પોતાની સર્વ શક્તિનો વ્યય. પ્રાણીઓ સંબંધે વૈરાગ્યની ભાવનાનું આ લક્ષણ.

પણ જડ સૃષ્ટિ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય એટલે ઇન્દ્રિયોના સુખ વિષે અનાસક્તિ. પંચવિષય પોતાના સુખદુઃખનું કારણ નથી, એમ સમજી એ વિષે અસ્પૃહા થયા વિના પ્રેમવૃત્તિનો વિકાસ થવો કે આત્મોન્નતિ થવી અશક્ય છે.

પ્રેમ હોય પણ તેમાં વિવેક ન હોય, તો એ કષ્ટદાયક થાય છે. જેની ઉપર પ્રેમ છે તેને સાચું સુખ આપવાની ઇચ્છા, એનો પણ કદી વિયોગ થશે જ ; એ સત્યને જાણી એને સ્વીકારી લેવાની તૈયારી, એ બે વિવેકની નિશાની છે. એ વિવેક ન હોય તો પ્રેમ મોહરૂપ કહેવાય.

પાઠ ૯૪: વાદ—જે પરિણામો આપણને પ્રત્યક્ષપણે માલુમ પડે છે, પણ તેનાં કારણો અત્યંત સૂક્ષ્મતાને લીધે અથવા બીજાં કોઇ કારણને લીધે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઠરાવી શકાતાં નથી, તે પરિણામો સમજાવવા તેનાં કારણો વિષે જે કલ્પના કરવામાં આવે છે તે વાદ (hypothesis theory) કહેવાય. ઉદાહરણાર્થે, સૂર્યનાં કિરણો આપણી પૃથ્વી સુધી આવે છે એ આપણે રોજ જોઇયે છીયે. એ પારણામ આપણને પ્રત્યક્ષ છે. પણ એ કિરણો કરોડો માઇલનું અંતર કાપી આપણી આંખ સાથે કેમ અથડાય છે, એટલે તેજનાં કિરણો પ્રકાશમાન વસ્તુમાં જ ન રહેતાં આગળ કેમ વધે છે, એ કારણ આપણે પ્રત્યક્ષ રીતે જાણી શકતા નથી. પણ કારણ વિના કાર્ય હોઇ શકે નહિ એમ આપણી ખાત્રી હોવાથી, આપણે કાંઇ પણ કારણની કલ્પના કરવા પ્રયત્ન કરીયે છીયે; દાખલા તરીકે કિરણની બાબતમાં 'ઇથર' તત્ત્વનાં આંદોલન એ પ્રકાશનો અનુભવ અને વિસ્તારનું કારણ કલ્પાય છે. આંદોલનની આવી કલ્પના એ વાદ ગણાય.* એવાં આંદોલનો છે જ એમ કદી પુરાવાથી સાબીત નહિ થાય. આવી કલ્પના જેટલી સરળ, સર્વે સ્થૂળ પરિણામો સમજાવવા માટે બંધબેસતી તેટલો એ વાદ વિશેષ ગ્રાહ્ય થાય છે. પણ જુદા જુદા વિચારકો જુદી જુદી કલ્પનાઓ અથવા વાદો રચી એક જ પરિણામને સમજાવે, ત્યારે એ વાદો વિષે મતભેદ

થાય છે. માયાવાદ, પુનર્જન્મવાદ વગેરે આ પ્રકારના વાદો છે. એ જીવન તથા જગતને સમજાવવા માટેની કલ્પનાઓ જ છે એ ભૂલવું ન જોઇયે. જેની બુદ્ધિમાં જે વાદ રુચે તે ગ્રહણ કરી એ બન્નેને સમજી લેવા એમાં દોષ નથી; પણ એ વાદને એક સિદ્ધાન્ત એટલે સાબીત કરેલી વસ્તુ તરીકે સ્વીકારીયે ત્યારે વાદભેદને માટે ઝગડાઓ જ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ધર્મના વિષયમાં અનેક મતપંથો પોતાનો વાદ વિશેષ સયુક્તિક છે એ ઠરાવવા માટે જ માથાકુટ કરે છે. એટલેથી જ અટકે તોપણ એક વાત છે. પણ એ વાદને સિદ્ધાન્ત તરીકે માની લઇ, એનાં પાછાં પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવાય એથી જુદાં પરિણામોનાં તર્કશાસ્ત્રના નિયમોથી અનુમાનો કાઢી, તે ઉપરથી જીવનનું ધ્યેય, ધર્માચારની વ્યવસ્થા, નીતિના નિયમો, ભોગ અને સંયમની મર્યાદાઓ વગેરે રચવામાં આવે છે, ત્યારે મુશ્કેલીઓનો છેડો જ નથી આવતો.

જિજ્ઞાસુને કોઇ પણ વાદને શરૂઆતમાં સ્વીકારવો તો પડે. પણ એણે એને સિદ્ધાન્ત માની એ વિષે અત્યાગ્રહ રાખવો ઉચિત નથી. જેવી કલ્પના પર સ્થિર થઇયે તેવી જાતનો અનુભવ લઇ શકાય, એવું ચિત્તમાં આશ્ચર્ય રહ્યું છે. કોઇ માણુસ પોતાને રાજા કલ્પ્યા કરે તો તેની એ કલ્પના એવી દૃઢ થાય કે કેટલેક દિવસે એ પોતામાં રાજાપણું જ અનુભવે. પણ એ પ્રકારે કરેલો કલ્પનાનો કે વાદનો સાક્ષાત્કાર એ કાંઇ સત્ય સાક્ષાત્કાર

નથી. જે અનુભવ કોઇ પણ વાદ કે કલ્પનાથી પર હોય તે જ સત્ય.

એ રીતે વિચારતાં માલુમ પડી આવશે કે મૈત્રીનું સુખ પ્રત્યક્ષ છે, વૈરાગ્યની શાન્તિ પ્રત્યક્ષ છે, માતાપિતા અને ગુરુની સેવાનું શુભ પરિણામ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાનું ફળ પ્રત્યક્ષ છે, શમ દમનાં પરિણામો પ્રત્યક્ષ છે; બીજી બાજુએ ભોગ-વિલાસનાં માઠાં ફળો પ્રત્યક્ષ છે, વૈરભાવથી થતી માનસિક વેદના પ્રત્યક્ષ છે, માતાપિતા, ગુરુ વગેરેને કનડવાથી થતી તિરસ્કારપાત્રતા પ્રત્યક્ષ છે. ભગવાન મહાવીર કહે છે તેમ સ્વર્ગનું સુખ પરોક્ષ છે; મોક્ષ (મુઆ પછી જન્મ-મરણ વિનાની દશા)નું સુખ અત્યંત પરોક્ષ છે, પણ પ્રશમ (નિર્વાસનિકતા, નિઃસ્પૃહતા)નું સુખ પ્રત્યક્ષ છે.

બુદ્ધ-મહાવીર

બુદ્ધ-મહાવીર

૧ બુદ્ધ અને મહાવીર એ આર્યોની પ્રકૃતિનાં બે ભિન્ન સ્વરૂપો છે. જગતમાં

જન્મ-મરણથી મુક્તિ

જે સુખ અને દુઃખનો સર્વને અનુભવ થાય છે તે સત્કર્મ અને દુષ્કર્મનાં પરિણામ રૂપે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. જે સુખ અથવા દુઃખનું કારણ શોધી શકાતું નથી, તે પણ કોઇક કાળે થયેલાં કર્મનું જ પરિણામ હોઇ શકે. હું ન હતો અને નહિ હોઇશ, એવું મને કહી લાગતું નથી; તે પરથી આ જન્મ પહેલાં હું ક્યાંક પણ હોવો જ જોઇયે અને મરણ પછી ક્યાંક હોઇશ જ. તે સમયે પણ મેં કર્મ કર્યાં જ હશે, અને તે મારા આ જન્મનાં સુખદુઃખનું કારણ

હોવાં જોઇયે. ઘડીયાળનું લોલક જેમ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુએ અને જમણીથી ડાબી બાજુએ ઝુલ્યાં જ કરે છે, તેમ હું જન્મ અને મરણની વચ્ચે ઝોલાં ખાનારો જીવ છું. કર્મની ચાવીથી એ લોલકને ગતિ મળી છે, અને જ્યાં સુધી એ ચાવી ચડેલી છે, ત્યાં સુધી મારાથી એ ઝોલાંમાંથી છુટાશે નહિ. એ ઝોલાંની સ્થિતિ દુઃખકારક છે; એમાં કદીક સુખનો અનુભવ થાય છે, પણ તે અત્યંત ક્ષણિક છે, એટલું જ નહિ પણ એ જ સામો ધક્કો લાગવામાં કારણ રૂપ થાય છે, અને તેથી પરિણામે દુઃખ રૂપ જ છે. મારે એ દુઃખકારક ઝોલાંમાંથી છુટવું જ જોઇયે. કોઇ પણ પ્રકારે મારે એ ચાવીનો ફેર ઉતારવો જોઇયે. આવા પ્રકારની વિચારશ્રેણીથી પ્રેરાઇ કેટલાક આર્યો જન્મ-મરણનાં ઝોલાંમાંથી છુટવાને—મોક્ષ મેળવવાને વિવિધ પ્રકારનાં પ્રયત્ન કરે છે. કર્મની ચાવી જેમ બને તેમ જલદી ખપાવી દેવાના એ પ્રયત્નો કરે છે. આર્ય પ્રજામાં થયેલા ઘણાક મુમુક્ષુઓ આ પુનર્જન્મના વાદથી ઉત્તેજિત થઇ મોક્ષની શોધે લાગે છે. એની શોધખોળમાં જેને જે જે માર્ગે શાન્તિ થઇ—જન્મ-મરણની બીક

ટળી ગઇ—તેણે તે તે માર્ગોનો પ્રચાર કર્યો. એ માર્ગોની શોધમાં જ અનેક પ્રકારનાં દર્શનશાસ્ત્રો ઉપજ્યાં. મહાવીર આ પ્રકૃતિની એક પ્રતિમા છે.

દુઃખમાંથી મુક્તિ

૨ બુદ્ધની પ્રકૃતિ આથી ભિન્ન છે. જન્મ પહેલાંની અને મરણ પછીની સ્થિતિની ચિંતા કરવાની એમને હોંસ નથી. જન્મ જો દુઃખ રૂપ હોય તો પણ આ જન્મનું દુઃખ તો સહન થઈ ગયું. પુનર્જન્મ આવતો હશે તો આ જીવનનાં સુકૃત અને દુષ્કૃતને અનુસરીને જ આવશે; માટે આ જન્મ જ—આગલા જન્મનો કહો કે મોક્ષનો કહો—સર્વેનો આધાર છે. આ જીવનને સુધારીયે તો ભવિષ્યના જન્મોની ચિંતા કરવાની કશી જરૂર નથી, કારણકે જેણે આ જન્મ સુધાર્યો છે તેનો બીજો જન્મ આજ કરતાં ખરાબ આવે તો સત્કર્મનું ફળ દુઃખ થાય એમ ઠરે. હવે રહ્યાં આ જીવનનાં સુખ-દુઃખો. આ જીવનનાં તો પાંચ જ દુઃખ અનિવાર્ય-પણે બાકી રહે છે. જરા, વ્યાધિ, મરણ, પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ અને અપ્રિય વસ્તુનો યોગ; તે ઉપરાંત તૃષ્ણાઓને લીધે પણ સુખદુઃખો ભોગ-

વાય છે. જો કાંઇ શોધ કરવા જેવી હોય તો આ દુઃખોમાંથી છુટવાના માર્ગની. જગતની સેવા કરવાની હોય તો આ વિષયમાં જ કરવા જેવી છે. આ વિચારથી પ્રેરાઇ એ આ દુઃખોનું ઓસડ શોધવા નીકળી પડયા. આ દુઃખોમાંથી હું છુટું અને જગતને છોડાવી સુખી કરૂં. દીર્ઘ કાળના પ્રયત્ન પછી એમણે જોયું કે પહેલાં પાંચ દુઃખો અનિવાર્ય છે. એને સહન કરવા મનને બળવાન કર્યે જ છુટકો છે. બીજાં દુઃખો માત્ર તૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી એનો નાશ કરવો શકય છે. બીજો જન્મ આવશે તો તે પણ તૃષ્ણાઓનાં બળને લીધે જ. મનને ચિંતન કરતું હમેશને માટે રોકી શકાતું નથી. એ જો સદ્વિષયમાં ન લાગે તો વાસનાઓ જ ભેગી કર્યાં કરશે. માટે એને સદ્વિષયમાં વળગાડી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. એથી સાત્વિક વૃત્તિનાં સુખ અને શાન્તિ પ્રત્યક્ષપણે મળશે; એથી બીજાં પ્રાણીઓને સુખ થશે; એથી મન તૃષ્ણામાં તણાયા કરશે નહિ; એથી જગતની સેવા થશે. તૃષ્ણા જ પુનર્જન્મનું કારણ છે એ વાત સત્ય હોય તો મન નિર્વાસનિક થવાથી પુનર્જન્મની ભીતિ રાખવાની જરૂર નથી. ध्रुवं जन्म मृतस्य च એ

વાત ખરી હોય તોપણ સદ્વિષયમાં જ લાગી રહેલા મનને ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આ જન્મમાં જે પાંચ અનિવાર્ય દુઃખ છે તેથી છઠ્ઠું દુઃખ બીજે જન્મે પણ આવવાનું નથી. એ દુઃખને માટે જો આજે તૈયારી હોય, તો પછી બીજા જન્મમાં પણ એ સહન કરવાં પડશે, એવી ચિંતાથી મુંઝાવાની જરૂર નથી. માટે જન્મમરણ વગેરે દુઃખોની બીક ટાળી, મનને શુભ પ્રવૃત્તિ, શુભ વિચાર વગેરેમાં લગાડી દેવું, એ શાન્તિનો નિશ્ચયપૂર્વક માર્ગ છે. આ માર્ગને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી બુદ્ધે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો. એમાં એમણે કોઇ વાદો, પરોક્ષપૂજા કે કોઇ બુદ્ધિ વિરહિત શ્રદ્ધેય વસ્તુ કે વિધિઓનું સ્થાપન કર્યું નહિ.

૩ જે સુખની ઇચ્છા કરે છે, તે જ દુઃખી છે; જે સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખે છે, તે જ નિષ્કારણ નરકયાતના ભોગવે છે; જે મોક્ષની વાસના રાખે છે, તે જ પોતાને બદ્ધ જુએ છે; જે દુઃખને આવકાર આપવા નિરન્તર તૈયાર છે, તે હમેશાં શાન્ત જ છે; જે સતત સદ્વિચાર અને સત્કર્મમાં મશગુલ છે, તેને જેમ આ જન્મ આવ્યો, તેમ બીજા હજાર

જન્મો આવે તોપણ શી ફીકર છે? એ પુનર્જન્મની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી, અને એથી ડરતો પણ નથી. જે સુખી પ્રાણીઓ પ્રત્યે સદૈવ મિત્રભાવથી જુએ છે, દુઃખીઆ પ્રત્યે કરુણાથી ભરાઇ જાય છે, પુણ્યશાળીને જોઇને આનંદિત થાય છે અને પાપીઓને સુધારી ન શકે તો એમને માટે નિદાન દયાભાવ અને અહિંસાવૃત્તિ રાખી રહ્યો છે, તેને જગતમાં શું ભયાનક લાગે? એનું જીવતર જગતને ભાર રૂપ થવાનો સંભવ જ ક્યાં છે? અને છતાં કોઇને એનો પણ મત્સર આવે તોયે એ એને વ્યાધિ, મરણ, પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ, કે અપ્રિય વસ્તુનો યોગ, એ સિવાય બીજું કયું દુઃખ આપવાનો હતો? આવી ભૂમિકા ઉપર દૃઢ થઈ બુદ્ધે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી. સુખની પ્રાપ્ત અને દુઃખનો નાશ કેમ થાય એ શોધવું, એ બુદ્ધની પ્રકૃતિના મુમુક્ષુનો સ્વભાવ છે.

સત્યની જિજ્ઞાસા

૪ આ બન્ને પ્રયત્નોમાં સત્યનાં અન્વેષણની જરૂર પડે જ છે. જગતનું સત્ય તત્ત્વ શું છે? હું-હું કરીને આ દેહની અંદર જે ભાન થયા કરે છે, તે 'હું' કોણ છું, કેવો છું, કેટલો છું? આ જગત શું

છે ? મારી અને જગત વચ્ચે શો સંબંધ છે ? ત્રીજી પ્રકૃતિના કેટલાક આર્યોએ સત્ય તત્ત્વની શોધ માટે જ પ્રયત્ન કર્યો, પણ જેમ બીજને જાણ્યાથી ઝાડનું સર્વસ્વ જ્ઞાન થતું નથી, અથવા ઝાડને જાણ્યાથી બીજનું અનુમાન થતું નથી, તેમ કેવળ છેવટનું સત્ય તત્ત્વ જાણવાથી ખરી શાન્તિ થતી નથી; અને બુદ્ધે ઉપદેશેલી ભૂમિકા ઉપર આરૂઢ થયા પછી પણ સત્ય તત્ત્વની જિજ્ઞાસા રહી જાય તો તેને પણ અશાન્તિ રહી જાય છે. સત્યને જાણીને પણ અંતે બુદ્ધની ભૂમિકા ઉપર દૃઢ થવું પડે છે; અથવા બુદ્ધની ભૂમિકા ઉપર દૃઢ થઇ, સત્યની શોધ બાકી રહે છે. પણ જેમ ઝાડને જાણનારા મનુષ્યને બીજને શોધવા માટે માત્ર ફળની ઋતુ આવે એટલી જ વાર છે, તેમ એ ભૂમિકા ઉપર આવેલાને સત્ય આઘું નથી ભાસતું.

નિશ્ચિત ભૂમિકા

૫ જન્મમૃત્યુના ફેરામાંથી મુક્તિ ઇચ્છનારાને, હર્ષશોકમાંથી મુક્તિ ઇચ્છનારાને, આત્માની શોધ કરનારાને,—સર્વેને અંતે તો વ્યાવહારિક જીવનમાં બુદ્ધની જ ભૂમિકાએ આવવું પડે છે. ચિત્તની શુદ્ધિ,

નિરહંકારિતા, સર્વે વાદો–કલ્પનાઓ વિષે અનાગ્રહ, શારીરિક, માનસિક કે કોઇ પણ પ્રકારના સુખ માટે નિરપેક્ષા, બીજા ઉપર નૈતિક સત્તા ચલાવવાની પણ અનિચ્છા, જે છોડી ન શકાય એવી રીતે પોતાને આધીન છે તેનું અન્યને માટે અર્પણ એ જ શાન્તિનો માર્ગ છે; એમાં જ જગતની સેવા છે, પ્રાણીમાત્રનું સુખ છે; એ જ પુરુષોત્તમપદે પહોંચવાનો ઉપાય છે. જેમ કોઇને કહીએ કે આ રસ્તે રસ્તે ચાલ્યો જા, જ્યાં એ રસ્તો પૂરો થશે ત્યાં તારે જે ઘેર જવું છે તે આવશે; તેમ આ માર્ગે ચાલી જનાર સત્ય તત્ત્વ આગળ આવીને ઉભો રહેશે; બહુ બાકી રહેશે તો માત્ર ત્યાંના કોઇ રહેવાસીને પૂછીને ખાત્રી કરી લેવાનું, કે આ જ સત્ય તત્ત્વ કે નહિ?

બુદ્ધપ્રકૃતિની વિરલતા

૬ પણ બુદ્ધને જગત જીરવી શક્યું નથી. વાદોની કે પરોક્ષની પૂજામાં પડ્યા વિના, ઐહિક કે પારલૌકિક કોઇ પણ જાતના સુખની આશા રાખ્યા વિના વિરલ મનુષ્યો જ સત્ય, સદાચાર અને સદ્વિચારને જ લક્ષ્ય બનાવી તેની ઉપાસના કરે છે. એ વાદો,

પૂજાઓ અને આશાઓના સંસ્કાર એટલા બળવાન થઇ પડે છે કે બુદ્ધિને એના બંધનમાંથી છોડાવ્યા પછી પણ વ્યવહારમાં એનું બંધન છોડી શકાતું નથી; અને એવા મનુષ્યનો વ્યવહાર તે જગતને દૃષ્ટાંત રૂપ થતો હોવાથી જગત એ સંસ્કારોને વધારે જોરથી વળગી રહે છે. બુદ્ધના અનુયાયીઓ પણ વાદો અને પરોક્ષ દેવોની પૂજામાં જ પડ્યા, ×

× દેવભક્તિમાંથી આદર ઉઠાડવાના આશયથી આ લખાયું નથી. આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યો માટે પરાવલંબનમાંથી સ્વાવલમ્બનમાં, અસત્યમાંથી સત્યમાં, અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં જવાનો માર્ગ રહ્યો છે. પણ ધ્યેય સ્વાવલમ્બનમાં, સત્યમાં અને જ્ઞાનમાં પહોંચવાનું હોવું જોઇએ, અને ભક્તિનો ઉદ્દેશ્ય ચિત્તશુદ્ધિ હોવો જોઇએ એ ભૂલાવું ન જોઇએ.

પૂર્વ કાળમાં થઇ ગયેલા અવતારી પુરુષો આપણને દીવાદાંડી જેવા છે. એમની ભક્તિ એટલે એમના ચારિત્રનું સતત ધ્યાન. એમની ભક્તિનો નિષેધ થઇ શકે જ નહિ; પણ જેમ અવતારો પરોક્ષ થતા જાય છે, તેમ એનું માહાત્મ્ય વધારે જણાય છે; તેમ ન થતાં આપણા કાળના સંત પુરુષોને શોધી તેમનો મહિમા સમજતાં આવડવો

અને તેથી જગત ચાલતું હતું તેમજ પાછું ચાલ્યા કર્યું છે.

જોઇયે. જગત જેમ અસુર રહિત નથી, તેમ સંત રહિત પણ નથી થતું.

आतां तरी पुढें हाचि उपदेश । नका करूं नाश आयुष्याचा ॥१॥
सकळांच्या पायां माझें दंडवत । आपुलालें चित्त शुद्ध करा ॥२॥
हित तें करावें देवाचें चिंतन । करूनियां मन एकविध ॥३॥
तुका म्हणे लाभ होय तो व्यापार । करा काय फार शिकवावें ॥४॥